

בתקווה להתראות

בקרוב סיפורם של
שבויי העיר
העתיקה

HOPING TO SEE YOU SOON!

מוזיאון חצר הישוב היישן

חברי העמותה / יו"ר עו"ד חגי סיסון, דניאל מימראן, עו"ד משה בן ארי, אביבה שר, עו"ד אלי בן טובים, רו"ח בריז'יט ביתן, עו"ד גדעון ברמק, עו"ד גבריאל ג'יניאו, אילן הדר, ד"ר יעקב מימראן, איתן כרמון, יואב איגרא, מיקי חברוני.

ועדה מדעית / פרופ' ירון בן נאה, פרופ' מרגלית שילה, ד"ר ראובן גפני, פרופ' קובי כהן-הטב ועדה חינוכית / ד"ר מיקי ארליך, עפרה רגב, ד"ר איל דוידסון, חזקי בצלאל, אריאל אבקסיס, ד"ר יוסי שפנייר

עיצוב גרפי | ערן צירמן

הפקה טכנית | שי גיל, שרל אסרף

עריכה לשונית | כרמית ספיר ויק

תרגום | יהודית מייזל

צילום | רן ארדה, שי גיל, יעל הרמן

רשמת: רונית גיל

צילום כריכה: נתן זלדס

תודה מיוחדת למשאילים לתערוכה: משפחת זלדס, משפחת לפידות תודה ליהודה עצבה, יאיר פרץ וישראל שדיאל על סיועם.

תודה לכותבים

ד"ר משה ארנוולד, ד"ר ראובן גפני, ד"ר דותן גורן

מקורות הדימויים החזותיים

אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן / ארכיון המדינה, משפחת זלדס, משפחת לפידות, משפחת מן ההר, משפחת בזק, הארכיון הציוני המרכזי, תולדות ישראל, אהרון לירון, משפחת וולק, ארכיון שמואל אבן אור, משפחת רוסנק, משפחת צלניקר, משפחת לוי, משפחת שילוני-גדול, ארכיון יהודה נוימן - עין צורים והארכיון לתולדות גוש עציון ע"ש גב קנוהל, משפחת כהן, ארכיון גבעת התחמושת, החברה לשיקום ופיתוח הרובע היהודי, משפחת בנאי, מצייני הדרך מבית תודה לצה"ל, הדי אור

רח' אור החיים 6, הרובע היהודי, ירושלים, ת.ד. 1604 ירושלים 9750603

טל. 02-6276319 טלפקס. 02-6284636

www.ojc.co.il

©מאי 2023

כל הזכויות שמורות למוזיאון חצר הישוב הישן ע"ש יצחק קפלן

תוכן

6 בתקווה להתראות בקרוב

אורה פיקל-צברי

48 אברהם הלפרין

ממפקדי הרובע היהודי בעיר העתיקה של

ירושלים במלחמת העצמאות

משה ארנוולד

59 גלות, בניין וזיכרון

בתי הכנסת וסידור השבי של חכם ברוך עמדי

ראובן גפני

66 י"ט באייר

יום ירושלים הנשכח בתקופת העיר החצויה

דותן גורן

78 עמודי תמונות

114 summaries

אני זקוק
לראות את
למכתבים
כתב היד
שלכם

נוסן יקב זימל!
בא כן קשה כמתן פו לך, כי הלא מלאו לנו
מימים יפה גיר את רחמינו. אנו מיואשים ומואבה
לכבודך לך המקרה שבקרוז אנו יוכרה ה. שן נכבד
בשאלת אנו שמענו זה צבאות אולתם לך תגילה
2 צלגות אנו, 2 צלגות גבויים, צמחיות קלצה.
אין 2 זיכות כס. אף צד כים יחזק בשלח אמן
מאוס. מתנת לאה אתה זקוק אנו

בתקווה להתראות בקרוב

לאה אשכנזי ויחיאל וולץ עם תלמידי תלמוד תורה הספרדי בעיר העתיקה, חורף 1948 באדיבות משפחת וולץ
Leah Ashkenazi and Yechiel I Wultz with pupils of the Sefardi Talmud Torah in the Old City, Winter 1948
Courtesy of the Wultz family

העתיקה, האם תחזור? ניסן אמר שהוא יחזור. בבוקר הוא חזר.³ בהר ציון פגש ניסן את אביו, נתן. זו הייתה הפגישה האחרונה בין השניים. נתן זלדס נהרג מאוחר יותר.⁴

המורה לאה וולץ לבית אשכנזי סיפרה לימים לג'ון פיליפס את מוראות יום הכניעה: "יחיאל היה אמור לצאת עם האזרחים. הוא עמד לצאת בתור רופא. בעצם כבר היה לבוש כרופא, בחלוק לבן שהשאל מבית החולים. אבל אז ישבנו שנינו ודיברנו על כך. יחיאל היה אחראי כלפי המורים והתלמידים בבית ספרו. אמרתי לו: 'יחיאל, אינך יכול לעזוב ולהשאיר אותם. לכן, הוא הסיר את החלוק הלבן ויצא למחנה השבויים עם האחרים. אני פונית דרך שער ציון לעיר החדשה, והלכתי ישר הביתה. 'מה קרה?' שאלו הוריי. פרצתי בבכי. 'איבדנו את העיר העתיקה', אמרתי, 'ויחיאל נלקח לשבי'.⁵

ביום שישי י"ט באייר, 28 במאי 1948, לאחר קרבות קשים וגילויי גבורה, הניחו לוחמי הרובע היהודי את נשקם. מפקד הלגיון הירדני, עבדאללה א-תל, לקח בשבי 341 שבויים - לוחמים ואזרחים, בהם נערים, קשישים, פצועים, רופא ושתי חובשות שהתנדבו ללוות את הפצועים לשבי במחנה אום אל ג'מאל בירדן.¹

ההליכה לשבי

בעוד האזרחים הגברים והלוחמים רוכזו בכיכר בתי מחסה, החלו הנשים, הקשישים והילדים לצאת דרך שער ציון להר ציון. ניסן זלדס הפצוע התנדב לצאת לשער ציון, ליצור קשר עם הפלמ"ח ולארגן את קבלת התושבים בעיר החדשה. לסמל הירדני נתן את דברתו שישוב לרובע עם סיום המשימה. זלדס והחובשת חוה קירשנבאום יצאו כשבידם דגל לבן. למחרת שבו שניהם ונלקחו בשבי.² פנחס אוסטרייכר סיפר לימים לג'ון פיליפס על זלדס: "הוא היה אהוב על כולנו. לזלדס היו שלוש פציעות ברגליו, אבל זה לא הפריע לו להתרוצץ בשטח [...] התפתחו חילופי אש קשים בין הערבים ליהודים. הערבים חששו שהיהודים מנסים לפרוץ שוב פנימה [...] ניסן זלדס הלך עם דגל לבן להורות ליהודים להפסיק לירות. הוא הוריד את הגופיה שלו והתחיל לצעוק 'אל תירו! אל תירו! סמל ערבי עצר אותו ושאל: 'אם ארשה לך לצאת מהעיר

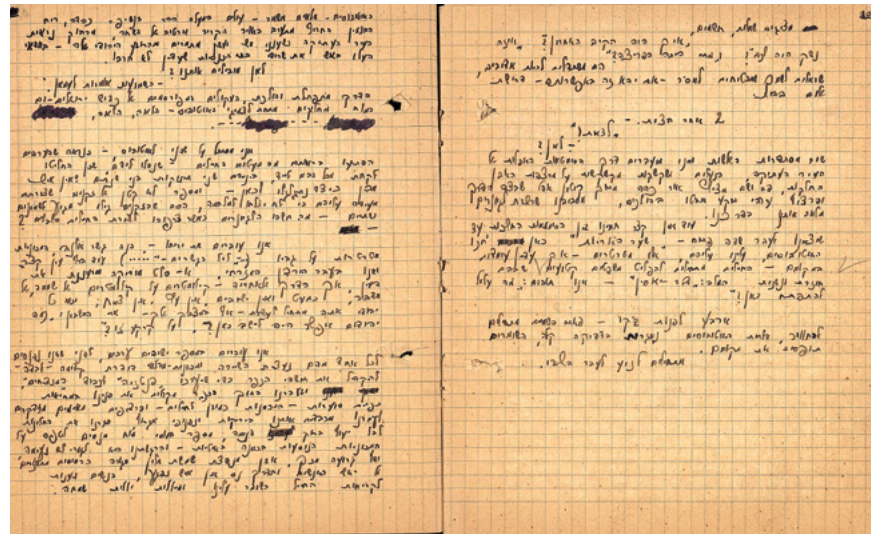
3 ג'ון פיליפס, הרצון לחיים. תל אביב 1979. עמ' 147-148.

4 פיליפס, עמ' 165.

5 פיליפס, עמ' 157.

1 מספר זה כולל תינוקות וקשישים, רופא ובני משפחת וינגרטן שהוחזרו לאחר מספר ימים. תודה לד"ר משה ארנוולד על סיועו.

2 אהרון לירון, ירושלים העתיקה במצור ובקרוב, עמ' 462. לויצה, תשעה קבין, עמ' 69.

קטע מיומנו של שמואל בזק | באדיבות משפחת בזק

An excerpt from the diary written by Shmuel Bazak | Courtesy of the Bazak family

תחושה זהה עולה מקריאה ביומנו של אליצור בן גור: "אחר הצהרים ישבנו יחדיו כל המיועדים למשלוח לשבי [...] שירתנו הכעיסה את הערבי [...] פצועים ומנוצחים יושבים ושרים".¹⁰ בספרו של דניאל נדב, "הלוך בשבי", מובאת עדותו של הבל כרמי. ביומנו שנכתב בצרפתית בשבי, תיאר הבל את השירה המרגשת של השבויים בקישלה.¹¹ ביומנו תיאר שמואל בזק את ההתרחשויות בשבת לפנות בוקר. "שוב מסתדרים השלשה-שלשה ואנו מועברים דרך הסימטאות האפלות של העיר העתיקה [...] עוד זמן קצר תעינו בין הסמטאות החשוכות, עד שיצאנו לעבר שדה פתוח 'שער האריות', כאן חיכו האוטובוסים [...] ארבע לפנות בוקר, פאתי השמים מתחילות להחוויר, דלתות האוטובוסים נסגרות בדפיקה קלה. השומרים תופסים את מקומם. מתחילים לנוע לעבר השבי [...] אני מסתכל בשכני לאוטובוס. כנראה

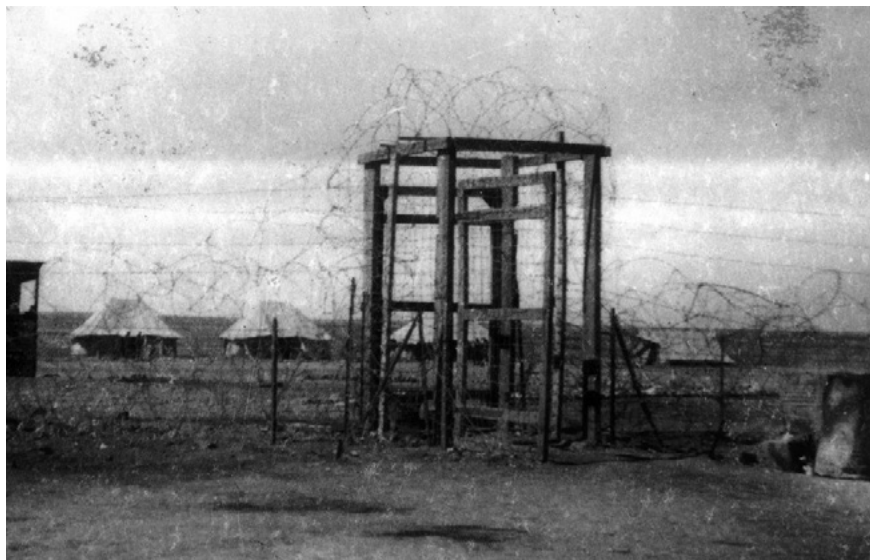
מה שלא סיפרה לאה וולץ, ששימשה כמפקדת הבנות של האצ"ל ברובע לפיליפס, היה שבאותו יום נדרה עם מנהל בית הספר ת"ת הספרדי בפועל שתיפקד גם כפרמדיק, להינשא אם ישוב בשלום מהשבי. כך היה. בראשית מרץ 1949, עם שחרורו, התארסו בני הזוג ובערב ליל הסדר נישאו. האהבה ניצחה את המחלוקות הפוליטיות בין השניים שהכירו בבית הספר ת"ת הספרדי עם פרוץ המלחמה.⁶

יהושע כהן בן ה-13 שאמור היה לחגוג את בר המצווה שלו, מצא עצמו בשבי עם אביו בן ה-84. ביום הכניעה, בעת שהלך לזרוק את הנשק לבור כדי שלא ייפול בידי הירדנים, נטפל אליו לגיונר ירדני. הוא הצליח להתחמק ממנו ואמו החליפה את בגדיו כדי שלא יזוהה, אך התחבולה לא עלתה בידו. יהושע, שנראה גדול מכפי גילו, נלקח עם חלק מחבריו לשבי, ביניהם גרשון ליפשיץ ומרדכי חרוש.⁷

"הערב מתקרב ואנחנו מובלים שלשה שלשה דרך הסמטאות הצרות אל עבר ה'קישלה [...]". תיאר ביומנו שמואל בזק (ביזינסקי), שלימים הוציא את יומנו כספר. "ההמון מצטופף מריע [...] השמות נרשמים על ידי לבלר המתקשה בתפישת ההברות המוזרות שמפליטים הפרנג'ים, הוא מסתדר איך שהוא, מעקם ומסרס את הכתובים כידו הטובה עליו [...] ערב שבת בכלא. ההרגשה קשה. מישהו מזמזם זמר בשקט, מצטרפים אליו אחרים, כוס יין מתגלית ואחד מקדש עליה. הצפיפות גדולה אך מנסים בכל זאת לתפוש מקום ולהרדם..."⁸ לימים, בריאיון ל"תולדות ישראל" מיום י"ב אדר תשס"ט, 8.3.2009, תיאר הרב אליהו יוסף שאר ישוב הכהן את השירה האדירה בה פצחו השבויים אל מול עיניהם המשתאות של שוביהם. "הפצועים פצחו בשירה 'בדם ואש יהודה נפלה, בדם ואש יהודה תקום' ו'בנה המקדש' לתדהמת הירדנים..."⁹

10 אליצור בן גור, יומן ירושלים, תש"ח, ברובע הנצור ובשבי הליגיון. הוצאת אריאל, ירושלים 1993. עמ' 76.
11 דניאל נדב, הלוך בשבי. סיפורם של השבויים העבריים במלחמת העצמאות. משרד הביטחון 1997. עמ' 63.

6 תודה למשפחת וולץ על המידע שחלקה עמי,
7 ריאיון עם יהושע כהן, מראיינת: אורה פיקל צברי, 28 במרץ 2023. ארכיון מוזיאון חצר הישוב הישן.
8 שמואל בזק, בעיר דוד ובשבי הליגיון, הוצאת ראובן מס, 1954. עמ' 39-40.
9 ריאיון עם הרב אליהו יוסף שאר ישוב הכהן. מראיין: מודי שניר. צלם: פלג לוי <https://www.youtube.com/watch?v=8sK8hmf9dMU>

מחנה השבויים אום אל ג'מאל בעבר הירדן, 1948
צילם: מוטקה אהרוני | אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן
Umm al Jamal Prisoner of War Camp in TransJordan
Photographed by Motke Aharoni | Old Yishuv Court Museum Collection

לחך, זה שעות על שעות שאנו נוסעים ועדיין לא נראית המטרה... לפתע נעצרות המכוניות, אחת סובבת ימינה - שם רואים אהלים מספר מוקפים גדר תיל...¹⁶ מחנה השבויים אום אל ג'מאל, שנקרא על שם העיר הנבטית החרבה, שכן במדבר, כ-15 ק"מ ממזרח לעיירה מפרק בצפון ירדן. את פני שבויי העיר העתיקה קיבלו בו כחמישים משבויי נהריים. לאחר מפקד ובדיקה ידנית על ידי החיילים, "מקבלים כלי לאוכל, כף ושלוש שמיכות".¹⁷

הנשים השבויות

בעוד השבויים עשו את דרכם לאום אל ג'מאל, הובלו הפצועים לרבת עמון. שתי החובשות, מלכה שליט וחווה קירשבאום, התנדבו ללכת לשבי עם הפצועים לבקשת ד"ר ריס. לאחר הכניעה, קירשבאום סייעה בהעברת קשישים ומתקשים בהליכה מהרובע לעיר החדשה, ושבה על עקבותיה. בתחילה אוכסנו השתיים

¹⁶ בזק, עמ' 43-44.

¹⁷ בזק, עמ' 46.

שהערבים הופתעו בראותם מה מעטים החיילים שנפלו לידם, שכן החליטו לקחת מכל הבא ליד, ביניהם שני תינוקות בני שנתם שאין איש מבין כיצד נתגלגלו לכאן, ומספר לא קטן של זקנים שצורתם מעידה עליהם כי לא יצלחו למלחמה...".¹²

משה חסון, לימים שופט, סיפר לג'ון פיליפס על רגעי האימה בדרך לשבי: "בדרכנו למחנה השבויים, הלגיון הערבי הציג אותנו לראווה בכל מחנות הפליטים בירדן כדי להוכיח שהערבים ניצחו. באחד מהמחנות הסתכלתי מחלון האוטובוס וזיהיתי מכר ערבי [...]. 'אינני רוצה לראות את חאמד', אמרתי לעצמי. כיסיתי את פני בידי וקיוויתי שהאוטובוס יתחיל לזוז. אבל לרוע המזל חאמד עלה לאוטובוס וראה אותי. עינינו נפגשו... הוא התקרב אלי וירק בפני".¹³ שמואל בזק היטיב לתאר את החשש מפני ההליכה אל הלא נודע: "אנו עוברים במספר ישובים ערביים, לפי שאנו נכנסים לכל אחד מהם נעצרת השיירה ומכונית מהליווי, דוהרת קדימה לבדה להקהיל את תושבי הכפר כדי שיערכו 'פנטזיה' לכבוד המנצחים, ובעוברנו בתוך הכפר מקבלים את פנינו במחיאאות כפיים סוערות המכוונות כמובן לחיילים ופרצופים מאיימים מזדקרים לעברנו, מכבדים אותנו ביריקות ונפנופי אגרוף [...]. מספר חמומי מוח מנסים לטפס על המכוניות הנוסעות בכוונה באיטיות והרגשתנו היא לגמרי לא נעימה ואף גרועה מכך, אבן מנפצת שמשת חלון סגורה, הרסיסים מתפזרים על ראשי האנשים ובדרך נס אין איש נפגע [...]. מקהלת נשים פותחת ביללות מרעישות כשהחיילים יורים שמחה באויר".¹⁴

תיאור דומה למדי, מקפיא דם, מופיע ביומנו של הבל כרמי: "קבוצת נשים, צעירות וזקנות חסרות שיניים, המחייכות חיוך מבחיל. הן עוברות עם כף ידן על צווארן וצווחות...".¹⁵

"הטרטור התמידי והחד גוני של האוטובוס מרדים ומקהה את החושים וללב מתגנבת הרגשה מעיקה. לאן מוליכים אותנו? זוהי הדרך לבגדד, מה רוצים לעשות בנו?" המשיך בזק בתיאורו. "המתחות מגיעה לשיאה, מחשבות מוזרות מתרוצצות. העיניים כבר צרובות מחום, מחול ומרוח והפה יבש. הלשון נדבקת

¹² בזק, עמ' 41-42.

¹³ פיליפס, עמ' 154.

¹⁴ בזק, עמ' 42-43.

¹⁵ נדב, עמ' 64.

פנה בעניינה בבקשה נרגשת למשרד החוץ: "בליל הכניעה ראו אותה הר ציון [...] אומרים עליה שחזרה אל העיר העתיקה כדי להוציא עוד איזה פצועים קשה. יותר לא ראוה. אומרים שהיא נלקחה לרבת עמון והוחזרה עם משפחת וינגרטן, אך לא שוחררה ומוחזקת עם עוד חברה ששמה כנראה מרים שליט בשבי [...] יש חשש שמישהו העליל עליהן ומשום עלילה שכזאת לא היו הערבים מוכנים לשחרר אותן, ומי יודע מה הסכנה הנשקפת להן [...] עד כמה שידוע לי חוה קירשבויס חברה בהגנה...".²³

בדו"ח שמסר שאר ישוב הכהן יום לאחר שחרורו הוא סבר שחוה וניסן זלדס חזרו מהעיר החדשה לעיר העתיקה ובכך עוררו את חשדם של הירדנים. לטענתו, עד יום צאתו ממחנה השבויים הפיקוח עליהם היה מוגבר.²⁴

בדו"ח שנשלח ע"י נציג הצלב האדום למר גולן מהסוכנות היהודית, מצוין ביקור אצל שתי השבויים. הנציג התרשם שמצבן טוב, הן מופרדות ממחנה הגברים, והבטיח לנסות לפעול לשחרורן.²⁵

בדו"ח שכתב גולן אל ד"ר שטיינברג הנציג הישראלי מול אנשי הצלב האדום ב-5 באוגוסט 1948, הוא ציין את ניסיונותיו לשכנע ששתי השבויים לא היו טרוריסטיות, אלא אחיות רחמניות,²⁶ אולם ניסיונותיו נפלו על אוזניים ערלות. עדותו של השבוי בן ציון כהן ששוחרר מהשבי צורפה למכתב שכתב גולן לעמיתו צבי לוקר ממשרד החוץ, ביום 19 באוגוסט 1948. מעדותו עולה ששתי השבויים נמצאו סמוך למחנה השבויים במרחק של כ-60 מטרים. לדבריו, אחד השומרים "היכה אותן וצווחותיהן נשמעו היטב במחנה". הן התלוננו בפני הצלב האדום והשומר הורחק מהמחנה.²⁷

בתזכיר של משרד החוץ מיום 12 באוקטובר 1948 בנושא השבויים בעבר הירדן, מוזכר ביקור נציג הצלב האדום במחנה השבויים והתרשמותו שהשבויים אכן הוכו ע"י אחד השומרים במחנה.²⁸

בתחנת משטרה ברבת עמון עם הפצועים. אחד הפצועים, אליצור בן גור, הזכיר ביומנו את שתי האחיות המתנדבות שהלכו עם הפצועים לשבי, וביום ראשון ה-6 ביוני 1948, הועברו לירושלים. מה רבה הייתה תדהמתו, משראה את השתיים בבית החולים ברבת עמון שלושה ימים מאוחר יותר: "בצהרים חזרו שתי האחיות, חוה קירשבויס ומלכה שביט (שליט) שנסעו ביום ראשון עם משפחת וינגרטן לירושלים. הן הובאו למפקדה הראשית, ליד שער האריות, והוכנסו לבית יפה. למחרת בשעה 11:00 שוחררה משפחת וינגרטן [...] לדברי שתי האחיות החזירון למחנה לפי פקודה מרבת עמון, שכן הוגדרו כ'אנשים חשובים'".¹⁸

לימים, מלכה שליט-פרידלר, הזכירה בריאיון לאייל זייד מ"תולדות ישראל" את הסתודדותו של עבדאללה א-תל עם וינגרטן לפני שחרור המשפחה ולאחר מכן את הודעת א-תל שהן יישארו בשבי בשל היותן "נשים חשובות מאד".¹⁹ יום לאחר מכן הועברו השתיים למחנה אום אל ג'מאל ושוכנו באהל נפרד, ליד אוהל הקצין הירדני.²⁰ תחושת הבדידות העזה באה לידי ביטוי בריאיון לאיל זייד ובריאיון מוקדם יותר לשמעון ראם:

"בידית של המסטינג הגברים הבריחו פתקאות וסיפרו על המצב בארץ. לפעמים יוסף בלובשטיין בא לבקרנו מהמחנה. כמעט ולא היה לנו עם מי לדבר. לפעמים אחד מקציני הלגיון דיבר איתנו. קיבלנו מההורים חבילה באמצעות הצלב האדום והיו שם בד וחוטי רקמה ושעות רבות ביום ישבנו ורקמנו".²¹ בעזבונו, הותירו שתי השבויים קופסאות ואלבומים עשויים קופסאות ביסקוויטים שהכינו עבורן הלוחמים.²²

דודה של חוה, ד.צ. פנקס, שאף בנו מרדכי היה שבוי במחנה השבויים ניסה לאתר את אחייניתו. לאחר שלושה שבועות של חוסר ודאות בנוגע לגורלה הוא

18 בן גור, עמ' 80.

19 ריאיון עם מלכה שליט-פרידלר. 14.11.16.

<https://www.youtube.com/watch?v=skVolTM8Z9w>

20 בן גור, עמ' 81.

21 ריאיון עם מלכה שליט-פרידלר ביום 08.10.19. ראיין: שמעון ראם. בתוך: שמעון ראם, השבויים במלחמת השחרור, חיפה 2010. הוצאת המדרשה ללימודי המחנות והציונות, עמ' 159-163.

22 תודה למשפחת לפידות על השאלת הפריטים. הפריטים שהיו ברשות מלכה, הועברו לאחר פטירתה לארכיון ההגנה. ראו: ערן פרידלר. "גם נשים נותרו בשבי הירדני במלחמת העצמאות. מערכות, 346 (2011). עמ' 90-91.

23 ד.צ. פנקס במכתב למשרד החוץ 16.6.48. ארכיון המדינה. חצ-1987/20.

24 עדותו של שאר ישוב הכהן שחזר מהשבי בעבה"י ב-30.11.48, ארכיון המדינה, חצ 1987/20.

25 דו"ח ביקור של נציג הצלב האדום מיום 29.7.48. ארכיון המדינה חצ 1987/20.

26 מכתב מי. גולן לד"ר שטיינברג מיום 5.8.48. ארכיון המדינה חצ 1987/20.

27 מכתב מי. גולן אל צבי לוקר 19.8.48. ארכיון המדינה חצ 1987/20.

28 תזכיר מיום 12.10.48. ארכיון המדינה, חצ 1987/20.

יחד עם אנשי העיר העתיקה לשבי ומשום מה סירב הליגיון לשחררן עד עתה [...] הבנות הללו שכנו במשך זמן מעצרן במחנה קטן סמוך למקום משכנו של הקצין [...] אבו עלי פרש חסותו על 'בנותיו' והיה מאפשר להן לבקר אותנו כשהוא מלווה אותן, חיוכו הדשן על פרצופו, וכרסו נישאת לפניו בהרחבה...³⁴ דניאל נדב ציין בספרו ששתי השבויות שוחררו תמורת שבויים ערביים בעלי עמדה וקשרים.³⁵

מסתבר שלאחר שחרורן מהשבי נפגשו השתיים עם ראובן רייזמן ובקשו ממנו לפעול לשחרור יתר השבויים יען כי "החלפה חלקית משפיעה לרעה על מצב רוחם של הנשאים".³⁶

השבוי הבריטי אלברט מלוויל

חלק מהחיילים הבריטים ששהו בעיר העתיקה בחודשים האחרונים לשלטון המנדט היו פרו-ערבים. ביום נפילת הרובע נתקל ג'ון פיליפס באלברט מלוויל בין קבוצת השבויים בכיכר בתי מחסה. "לא התכוונתי לערוק [...]", הצטדק מלוויל בפני פיליפס.³⁷ "שתייתי קצת ערב אחד ברובע היהודי וכשהתפכחתי נתברר לי שלא אוכל לצאת מכאן".

ד"ר איגון ריס, הרופא שהתנדב ללוות את השבויים לשבי, סיפר לג'ון פיליפס: "הוא הופיע אצלנו עם רובהו, וכחייל בריטי ראוי לשמו היה מצויד ב־250 כדורים וכמה רימוני יד. הוא היה חייל מקצועי [...]. היה פשוט בחור הגון ולוחם מעולה".³⁸

השוטף משה חסון ויוסף אלמוג סיפרו לפיליפס על הליכתו של מלוויל לשבי, על הצטיינותו בספורט ואת קורותיו לאחר שחרורו מהשבי.³⁹ את תעלומת אי הופעתו של מלוויל ברשימת השבויים פתר משה רוסנק, מפקד הרובע, בריאיון לפיליפס: "אלברט לא היה יהודי [...] וכיוון שרצינו

בן גור תיאר ביומנו את ניסיונותיו של יוסף בלובשטיין, לקראת חגי תשרי, "ששתי הבנות השוכנות באהל מיוחד ליד אהל הקצין, יורשו להיכנס למחנה לכבוד החג, כביכול להתפלל, אך לא נתקבל אישור לכך מהמפקדה בעמאן".²⁹ ביומו הראשון בעבודה במטבח מחוץ לגדר המחנה נפגש אליצור בן גור עם שתי השבויות המבודדות. "רציתי לפגוש את שתי הבנות", כתב ב־8 בנובמבר 1948 ביומנו. "ברובע הכרנו אותן היטב ושררו בינינו יחסי חברות. הבאתי להן אוכל מהמטבח וישבנו ודברנו ושמחנו מאד. חמישה חודשים לא דיברנו בינינו".³⁰ ימים ספורים לאחר מכן, כתב: "בפעם הראשונה נכנסו שתי הבנות, חוה ומלכה, כביכול לריפוי שיניים. הרשות ניתנה לאחר משא ומתן מייגע עם הקצין הירדני וקבלת אישור מעמאן. לאחר הטיפול בקרו הבנות באהלי החולים ושוחחו עם ידידים...".³¹

התיאור על ביקור השתיים במרפאה לקבלת טיפול שיניים אצל ד"ר טאוב מופיע ביומנו של אוריאל אופק, בן קיבוץ רבדים, בתחילת חודש נובמבר 1948: "היום נכנסו חוה ומלכה בפעם הראשונה לשטח המחנה. לכאורה לשם ריפוי השיניים. ישבו בחברת הקצין במרפאת השיניים התלקטו ובאו ברנשים, ידידי הבנות שהחלו לשוחח איתן [...] משנסתיים ביקורן במרפאת השיניים ערכו ביקור בבית החולים אצל הפצועים, שוחחו ולחצו ידיים [...] עד מהרה התמלא האהל בסקרנים שהחלו לשוחח עם הבנות [...] לבסוף-הגיעה השעה ללכת. כולם קמו, והקצין הכריז: בשבוע הבא שוב יבואו לביקור, ועיני הבחורים נשלחות בערגה אחרי הצמד ההולך וקרוב לשער...".³²

"מכוננית קטנה והדורה נעצרה ליד אהל הקצין" תיאר ביומנו בדרמטיות אליצור בן גור ב־3 בינואר 1949. "לא עבר זמן רב ונודע כי חוה ומלכה, הבנות שלנו, משתחררות, ברוך השם. כולנו, הקצין, השומרים וכל החבר'ה עמדנו והסתכלו. נופפו ידיים ואמרנו שלום ודרך צלחה, והמכוננית יצאה בדרכה לירושלים".³³ שמואל בזק תיאר ביומנו את שחרור הבנות מהשבי באותו יום: "ההפתעה החביבה ביותר - שכל שבוי מתפלל כי תיארע - היא כמובן בשורת השחרור. הבוקר בשעה 07:00 זכו לכך שתי הבנות של המחנה - מלכה וחוה, אשר נלקחו

34 בזק, עמ' 149.

35 נדב, עמ' 118-119.

36 דו"ח ללא תאריך על פגישה עם שתי אחיות רחמניות שחזרו עתה משבי בעבה"י. ארכיון המדינה חצ-2016/9.

37 פיליפס, עמ' 36.

38 פיליפס, עמ' 70.

39 פיליפס, עמ' 71.

29 בן גור, עמ' 106.

30 בן גור, עמ' 111.

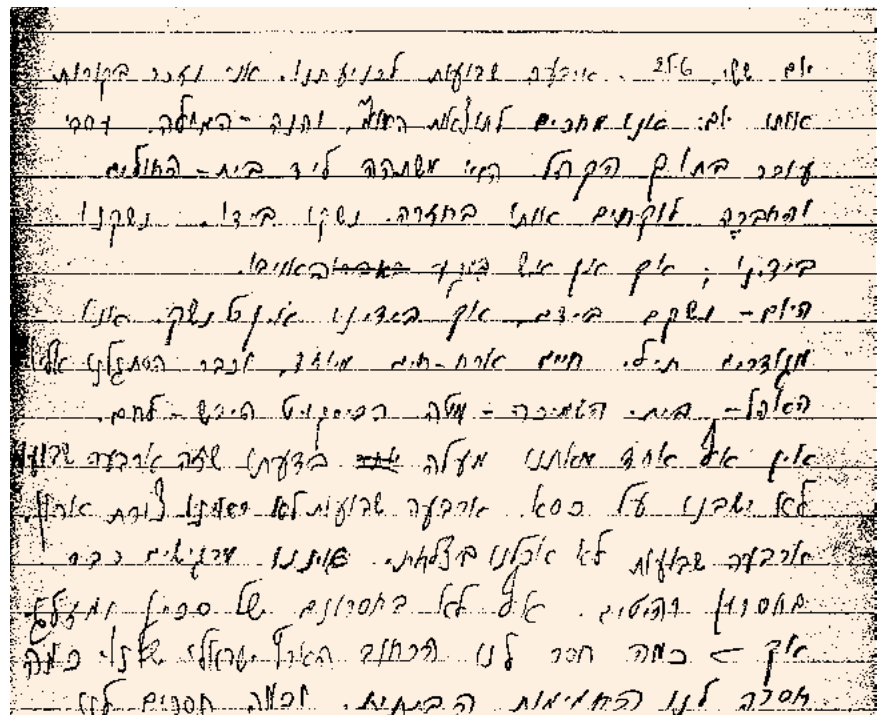
31 בן גור, עמ' 112.

32 שמעון ראם, עמ' 179.

33 בן גור, עמ' 119.

הקשיים שעמדו בפני השבויים

"ארבעה שבועות לכניעתנו [...] אנו מגודרים תיל. חיים אורח חיים מיוחד שכבר הסתגלנו אליו. האהל - ביתי. השמיכה - מיטה, הביסקוויט היבש - לחם. אין אף אחד מאיתנו מעלה בדעתו שזה ארבעה שבועות לא ישבנו על כסא, ארבעה שבועות לא ראינו צורת ארון. ארבעה שבועות לא אכלנו בצלחת", תיאר ביומנו אהרון לירון את החיים בשבי. "איננו מרגישים כבר בחסרון רהיטים, אף לא בחסרונם של סכין ומזלג, אך כמה חסר לנו הרחוב הארץ ישראלי שלנו, כמה חסרה לנו החמימות הביתית. וכמה חסרים לנו ספרים עבריים במידה מספקת".⁴²

קטע מיומנו של אהרון לירון, 25.6.48
באדיבות אהרון לירון
An excerpt from Aharon Liron's diary, June 25th 1948
Courtesy of Aharon Liron

מחנה השבויים אום אל ג'מאל בעבר הירדן, 1948
צילום: מוסקה אהרוני | אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן | עיבוד דיגיטלי
Umm al Jamal Prisoner of War Camp in TransJordan, 1948
Photographed by Motke Aharoni | Old Yishuv Court Museum Collection | Digital processing

להעלים את זהותו האמיתית מפני הליגיון הערבי, נתנו לו שם יהודי. קראנו לו אברהם כהן".⁴⁰
אלברט זכה ליחס חם מהשבויים האחרים במחנה השבויים. בזכרונותיו, המבוססים על היומן שכתב בשבי, כתב שמואל בזק: "הייתי צריך להתגלגל לאום אל ג'מאל כדי לחוג בפעם הראשונה בחיי את חג המולד הנוצרי, לכבודו של אלברט שלנו [...] הכינונו מיוחדת בערב שבת [...] לכבוד החג קיבל חבילת שי מיוחדת מאיתנו - חבריו באהל, וכן חבילה נוספת מהנהלת המחנה. מתנתה של זו כללה למענו הפתעה נעימה: בקבוק יין פורט שבא עם המשלוח האחרון מהארץ [...] עוד אנו שרים ולאהל נכנסו שניים מהאהל הסמוך - חברי 'משואות' והם הביאו לאלברט עוגת חג מקושטת יפה ואחלו לו 'הפי כריסמס' ושיבה מהירה הביתה [...] אנו קראנוהו בשם העברי אשר יסגל לעצמו, אברהם כהן [...] בהמשך הימים התאקלם בתוכנו יפה ואף ישיג התקדמות רבה בלימודי העברית".⁴¹

40 פיליפס, עמ' 71.
41 בזק, עמ' 135-136.

42 אהרון לירון, קטעי יומן, 25.6.48.

מזון

את קשיי הימים הראשונים בשבי ואת התפריט הדל, תיאר שמואל בזק ביומנו "האוכל שמספקים לנו בשלטונות המחנה, יש בו בדוחק כדי ארוחה אחת: ארבע פרוסות ביסקויט צבאי נוקשה, חתיכונת גבינה צהובה וכלי תה מר - מהווים את ארוחת הבוקר. בצהרים מקבל חלק מהאנשים מרק דליל מביסקויטים, החלק האחר - אוכלי כשר - מקבל במקום המרק מספר מצומצם של תפוחי אדמה עלובים, ובערב-שוב כבצרהים. למרבה הרעה - התה אינו ממותק ותפוחי האדמה תפלים מחוסר מלח [...]. הארוחות אינן משביעות והאנשים מסתובבים רעבים במשך כל שעות היום [...] היו האנשים יושבים ומתחילים להזכיר מתוך געגועים ימים טובים ומאכילים בריאים, מושכים אנחותיהם, מגלגלים עיניהם ובולעים רוקם למשמע אוזן ולחמדת עין".⁴³ בזק מיטיב לתאר סעודות מלכים שהשבויים ראו בעיני רוחם, בזמן שנאלצו להסתפק במנות הזעומות שקיבלו.

חלוקת האוכל לשבויים במחנה אום אל ג'מאל - יוני 1948 - מרץ 1949

באדיבות ראובן מלון

Distribution of food to prisoners at Um Al Jamal POW camp June 1948 - March 1949

Courtesy of Reuven Melon

"היום בפעם הראשונה טעמנו הקיץ טעם פרי חי. ענבים הובאו למחנה", כתב ביומנו אהרון לירון ב־17 באוגוסט 1948. "בסיום ההגרלה על האשכולות בין חברי האוהל, התנפלנו על ה'שהחינו' וזללנו. הטעם המשכר החייה את רוחנו.

עודנו אוכלים ואחד החברים הפטיר בחיור: 'אוי, זה כבר נגמר'".⁴⁴

אליצור בן גור תיאר ביומנו את הקשיים עימם התמודדו שומרי הכשרות במחנה השבויים. "בכל טור היו תשעה אהלים, ובכל אוהל שמונה חברים. השוטר האחראי היה צועק 'טור 1 לאכול', וכולם היו יוצאים עם המסטינגים ומתייצבים בשני טורים, מהם אחד לאוכל כשר", כתב ביומנו ב־15 ביוני 1948.

הפתרון נמצא לאחר שבאמצעות הצלב האדום הגיע תקציב מהארץ והנהלת המחנה יצרה קשר עם סוחר מקומי. "כמחצית מהשבויים אכלו בשר. אנחנו שלא

אכלנו בשר קיבלנו תחליף [...] פיתות טריות, גבינה, ביצים או סרדינים".⁴⁵

בן גור הפצוע, חש חולשה והתלבט אם כדאי לו להמשיך ולהימנע מאכילת בשר. "לבסוף גמרתי אומר לא לוותר: 'איזהו גיבור? הכובש את יצרו'. החלטתי

להמתין שבועיים נוספים ולא לאכול טריפה".⁴⁶

אהרון לירון תיאר ביומנו, את הדברים מנקודת מבטו: "בעניין הבשר נערך ויכוח קשה. הבשר כשר. איך לחלקו? אלה אומרים - רק לכשרים, זה שלושה חודשים שלא טעמו בשר, ואלה: לא. צריך לתת לכולם. הסיפור שהתקבל הוא הכשרים יקבלו בשר מן הקופסאות בכל יומיים. לפי הסיפור החדש מקבלים גם הלא כשרים מנת בשר אחת ליומיים, מנה הגונה במקום מנה קטנה בכל יום. יש לי להודות אף שבבית אני נוהג בצמחונות (אם כי לא מחוץ לבית) נהייתי מאד

מן המנה".⁴⁷

כאמור, לאחר החודשים הראשונים, חל שינוי. "התזונה השתפרה. אנו רואים ירקות ופירות חיים יום יום. עגבניות, פלפל ירוק, ענבים, בצל", כתב אהרון לירון ביומנו ב־6 בספטמבר 1948. "קיבלנו לשבת מיץ תפוזים בקופסאות וחצי חפיסת שוקולדה. למחר בערב קבענו קומזיץ. שלוש עוגות נאפות עכשיו למסיבה מחר. הריח העולה באפי מזכיר לי ערבי שבתות וערבי חג בבית. וחומרים לעוגה? ביסקויט הושמש לקמח אחר שנכתש בקופסה ביתד הפוכה.

44 אהרון לירון, קטעי יומן, 17.8.48

45 בן גור, עמ' 84.

46 בן גור, עמ' 95.

47 אהרון לירון, קטעי יומן 19.9.48.

43 בזק, עמ' 50-51.

פחד קיומי

כבר בדרכם למחנה השבויים, תיאר שמואל בזק את המפגש באחד הכפרים בהם עזר האוטובוס עם אדם בריא גוף שעלה לאוטובוס. לצד אזכורים תכופים לדיר יאסין ואיומים רבים שהשמיע, הוסיף שבימים הקרובים תל אביב ונתניה יפלו אף הן בידי הערבים והארץ כולה תיכבש בידי הערבים.⁵⁵ נקל להבין את חרדת השבויים, המותשים פיזית ונפשית משבועות הלחימה הארוכים, חוסר הוודאות ותחושת הניתוק מהבית.

עם שובו מהשבי בשלהי יוני 1948, העיד ד"ר ריס שמחנה השבויים נמצא סמוך לכביש הראשי שבו עוברת התנועה הצבאית העיראקית. "סמוך למחנה השבויים נמצא מחנה צבאי עיראקי גדול וחיילים עיראקים שחלפו לידו גילו רגשי איבה ברורים למדי."⁵⁶

במחנה השבויים, סמכותו של סמל המחנה, אבו־עקף, הייתה בלתי ניתנת לערעור. שמואל בזק כתב עליו בלשונו החדה:

"את אבו־עקף לא ישכח איש. את הסרג'נט-מייג'ר התקיף ובעל המרץ הרב. קלסטר פניו המביע החלטיות ותקיפות נמרצת, ערנותו היוצאת מן הכלל, עזרו לו להטיל שלטון ומרות שלמה גם על השבויים וגם על חייליו [...] כסער היה נישא עם בוקר להקהיל את האנשים למפקד [...] והוא ידע את המלאכה כדבעי.

היה מרעים בקולו, מרים את ידו, ואיש איש כבר היה במקומו."⁵⁷ הרושם שהטיל אבו־עקף על אליצור בן גור היה פחות חיובי. כך כתב ביומנו ב־20 ביולי 1948: "בפעם הראשונה השתתפתי במפקד היומי, כמו כולם. ישבנו כפופים על הברכיים ברחבת המחנה שבין האהלים, מעלינו שמש קופחת ומסביב סופו חול. הסתדרנו בשלושה טורים ארוכים של שלשות לאורך הרחבה. לראשונה הרגשתי את שלטונו של מוכר הסמרטוטים לשעבר, סרג'נט המחנה, אבו־עקף. הוא הטיף מוסר [...] היה מכה כאוות נפשו."⁵⁸

נקודת השפל מבחינת החשש הקיומי לחייהם בשבי היה מותו של חיים שר, חבר קיבוץ רבדים.

שוקולד חלב מן הקופסה שהיה עלינו לחלק הבוקר. צימוקים, שזיפים מיובשים, גם שמן שחטכנו."⁴⁸

את השיפור שחל במזון במהלך חודשי השבי הארוכים זקף בזק למדינת ישראל הצעירה שהקציבה לכל שבוי 4 ל"י לחודש ולחבילות שהועברו באמצעות הצלב האדום.⁴⁹

מים

"הבוקר הודיעו לנו כי מים לרחיצה ינתנו לנו רק אחת לשבוע", כתב ביומנו אהרון לירון בראשית יולי 1948. "החום כה כבד עד כי אין יוצאים כמעט מן האהל. משעות לפנה"צ עד שקיעת השמש אנו שוכבים סרוחים באהל [...] הזיעה נוטפת ואין מעט מים לרחיצה ואין מקום לנוס מפני השרב."⁵⁰ המחסור במים ליווה את השבויים במשך שהותם הארוכה בשבי. הירדנים דאגו לאספקת מיכלית מים שהגיעה מדי יום מהעיריה מפרק למחנה השבויים.⁵¹

פגעי מזג אוויר

כאשר הגיעו השבויים למחנה בשלהי האביב, מזג האוויר החם וסופות החול היו בלתי נסבלים.

בראשית נובמבר החל הקור המדברי העז לתת את אותותיו. "המשלוח העיקרי של בגדי חורף התעכב", כתב ביומנו אליצור בן גור, ובינתיים סבלנו מקור, בעיקר הזקנים.⁵² בשלהי נובמבר התקבל משלוח השמיכות ובגדי החורף על ידי הצלב האדום.⁵³

באחד מימי החורף הקרים במיוחד, כתב ניסן זלדס במכתב אל קרלה, לימים אשתו: "הלילות היו קרים מאי פעם. המים קפאו בפחים. בבוקר היינו חייבים לשבור את הקרח כדי להתרחץ. שווי בנפשך מה אמא הייתה אומרת בשנה שעברה בירושלים לו הייתי מתקלח במי קרח מדי בוקר."⁵⁴

48 אהרון לירון, קטעי יומן, 6.9.48.

49 בזק, עמ' 142.

50 אהרון לירון, קטעי יומן, 4.7.48.

51 לאה טייכר, השבויים היהודיים במדינות ערב במלחמת העצמאות, אוניברסיטת חיפה 1995. עמ' 90.

52 בן גור, עמ' 112.

53 בן גור, עמ' 113.

54 מכתב ניסן זלדס לקרלה מיום 1.2.49 באדיבות משפחת זלדס.

55 בזק, עמ' 43.

56 דין וחשבון של ד"ר ריס כל מחנה השבויים בעבה"י. 8.7.48. ארכיון המדינה חצ 1987/20.

57 בזק, עמ' 153-154.

58 בן גור, עמ' 97.

כאשר נודע בארץ המעשה הנפשע, כתב ארגון הורי השבויים בירושלים מכתב לשר החוץ משה שרתוק, ודרש ממנו לפעול להקמת ועדת חקירה בינלאומית בעניין.⁶²

עם זאת, מצבם של השבויים בעבר הירדן נחשב טוב לאין ערוך יחסית לשבויים בסוריה ובמצרים.⁶³

"יש לציין שזכינו ליחס נאות מצד הירדנים. פשוט לא האמנו שנזכה ליחס כזה [...] מדי פעם עברו נשים שקיללנו בהזכירן את 'דיר יאסין'", כתב אליצור בן גור ביומנו בעת שהותו בבית החולים ברבת עמון.⁶⁴

בסיכומו של דבר, יחס הלגיון הירדני לשבויים היה הוגן. ביקורי הצלב האדום התנהלו כסדרם, ניתן טיפול רפואי, ובקרבת השבויים התקיימה מעין אוטונומיה פנימית.

מתחים פנימיים במחנה השבויים

דומה שהמאבקים הפנימיים בתוך הישוב העברי בין ימין לשמאל ויחסים בין דתיים לחילוניים לא פסחו על מחנה השבויים. למרבה המזל, תודות להנהגת המחנה השקולה ותחושת ה"אחים לצרה", התקבלו פשרות והסכמות שהיו מקובלות על רובם המכריע של שבויי המחנה, והמתחיות התפוגגו.

אחת המחלוקות התעוררה סביב האזכרה שאנשי האצ"ל התכוונו לערוך לז'בוטינסקי.

"סקנדל גועלי ארע אמש. האצ"ל ערך אזכרה לז'בוטינסקי ועשרת הרוגי מלכות שלהם." כתב אהרון לירון ביומנו. "כאשר נתבקש מפקד העיר העתיקה להטיל על אנשיו איסור, אמר: אלה אינם פורשים. יש לי הסכם איתם שחור על גבי לבן. לחמו תחת פיקודי, וגם כאן נחשבים הם אנשי. לא אטיל עליהם איסור [...] המחנה כולו גיחך לרעש שקם סביב האזכרה שהצליחה על אף כל ההפרעות".⁶⁵

מסתבר שבעת האזכרה, אנשי רבדים וגזר ניגנו באקורדיון כדי להפריע למהלכה התקין.⁶⁶

62 מכתב מאת ארגון הורי השבויים, ירושלים, לשר החוץ משה רתוק ביום 20.8.48. ארכיון המדינה, חצ/1987/20.

63 על מצב השבויים בסוריה ועל העברת מזון, בגדים וסיגריות אליהם באמצעות הצלב האדום: בן גור, עמ' 100.

64 בן גור, עמ' 78.

65 אהרון לירון, קטעי יומן, 18.8.48.

66 נדב, עמ' 73.

מפקד במחנה השבויים | אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן
POW camp census | Old Yishuv Court Museum Collection

"אחרי הצהרים קרה אסון מחריד. חיים שר מקיבוץ רבדים נהרג מפליטת כדור של אחד השומרים", כתב ביומנו אליצור בן גור ב-25 ביולי 1948.

"השומר שיחק כנראה עם הברן שבידו ופלט כדור שפגע בראשו של חיים שר ויצא ופצע חבר נוסף ברגליו...".⁵⁹

את האירוע המזעזע תיאר גם שמואל בזק מנקודת מבטו: "כשישבנו באהל בשעות צהרים נשמעה לפתע יריה [...] כשהגענו לשם מצאנו את חיים שר חבר רבדים שוכב ומתבוסס בדמו. כדור שנורה מעבר עמדת ה'ברן' דרך יריעות שלושה אהלים ולבסוף פגע בחיים, הרגו ופצע קל חבר שני".⁶⁰

דכדוך ורוח נכאים ירדו על מחנה השבויים. "חדרה ההכרה עמוק עמוק לתוכנו כי שבויים אנו בידי זרים ותלויים אנו בהם".⁶¹

59 בן גור, עמ' 99.

60 בזק, עמ' 158.

61 בזק, עמ' 159.

הווי החיים בשבי

אזכרה במלאת 30 יום לנפילת הרובע

במלאת 30 יום לנפילת הרובע התקיימה במחנה השבויים אזכרה. אהרון לירון לא הסתיר את ביקורתו ביומנו: "האזכרה מתחילה בתפילת 'אל מלא רחמים'. החברים קמים בשקט ועומדים בראש מורד. יושבים. דקלום. אנו מחכים לשמוע את השירה האדירה של ביאליק: 'כל הלילה רתחו ימי להבות והשתרבבו לשונות האש' וכו', אבל מה אנו שומעים? 'בעיר ההריגה', השיר המבטא את היעדר הגאווה היהודית, היעדר אינסטינקט החיים. לא זאת הייתה מלחמתנו. לא כך מתו חברינו. לא כך נפצענו".⁷⁴

מפקד הרובע משה רוטנר נשא דברים באזכרה. בעזבונו, נמצאה מחברת כתובה בכתב ידו ובה הדברים שנשא באותו היום: "30 יום חלפו מאותו היום בו הנחנו את נשקנו והלכנו בשבי לפני האויב. מאחורינו השארנו עיר הרוסה, עולה בלהבות. מאחורינו השארנו חברים יקרים שיחד איתם עמדנו שכם אל שכם מול האויב. ביום זה נתייחד עם זכר הלוחמים האמיצים שהביאו את הקורבן העליון ונתנו את חייהם להגנת העיר העתיקה, אלה שעל גופותיהם היה האויב נאלץ לדרוך, טרם הציג כף רגלו על אדמת העיר. נעלה את זכרם של הלוחמים ותושבי העיר שנפלו ונהרגו בקרבות הגבורה. שבועיים תמימים נמשך הקרב. היה זה קרב מר ועקשני. נלחמנו על כל סמטה ופינת רחוב, על כל בית ואבן. בגבורה לחמנו מול אויב שעלה עלינו פי כמה וכמה במספר חייליו וציודו. תוך מחסור בנשק ותחמושת - נתונים היינו במשך שבועיים תמימים ללחץ קשה ובלתי פוסק. האויב הוכרח להתקדם על גבי תלי חורבות וחללים. הוא שילם מחיר יקר בעד כל צעד שצעד [...] גבורה עילאית, גבורת מגינה הקדומים של ירושלים נתגלתה בקרב הלוחמים תוך התפתחות הקרב. נסתיימה תקופת המצור הארוכה, נסתיימה המערכה על שדה הקרב. אך ברית איתנים נכרתה, ברית של דם ואש שאינה נמחית ואינה נשכחת. העיר נהרסה כליל, בתי הכנסת המפוארים - פוצצו, שרידי תרבות עתיקי יומין הנם כיום תלי חורבות. אין אנו יכולים להעריך את גודל האבדה מכדי שנוכל להקיף אותה. אולם אדירה

74 אהרון לירון, קטעי יומן 25.6.48.

מתיחות אחרת נבעה כתוצאה מניסיון הבריחה של חבר האצ"ל הצעיר, אליהו מזרחי. בית הדין הפנימי במחנה האשים את מפקד האצ"ל, איסר נתנזון, בכך שלא דיווח להנהלת המחנה על תוכניתו של הלה.⁶⁷

קדושת יום הכיפורים במחנה השבויים נשמרה על פי החלטת הנהלת המחנה. "הנהלת המחנה החליטה שהמטבח יהיה סגור ביום כיפור באופן רשמי. חל איסור על עישון מחוץ לאהלים, על משחקים ועל ייצור אביזרים נוספים", כתב בן גור ביומנו. "חלק מאנשי רבדים טען שאינם רוצים לרעוב ביום כיפור, והותר להם לאכול באוהלים".⁶⁸

בן גור אף ציין ביומנו מקרה בו נפגעה סמכות בית המשפט הפנימי כאשר בעת הדיון אלמוני שפך מים על השופט. "קמה סערה. ההנהלה טענה שהעברייני פגע במוסד ובהנהלת המחנה, וכל עוד הוא לא יימצא יוטל עונש קולקטיבי ואיש לא יזכה לתוספות".⁶⁹

"מה היה עולה בגורלנו אילו לא התארגנו?",⁷⁰ כתב הרב שאר ישוב הכהן בביטאון השבויים "תיל", כפי הנראה על רקע מתיחויות אלו. במאמרו התייחס לתלונות השונות על הנהלת המחנה שפעלה בהתנדבות ועל החובה להכיר להם תודה.

אין ספק, שהנהלים שקבע יוסף בלובשטיין, חוכמתו ושיקול דעתו מנעו תסיסה בין הקבוצות השונות שהרכיבו את מחנה השבויים.⁷¹

מאידך, בין הזכרונות שהועלו ברבות השנים בראיונות, מרואיינים העלו התייחסות יוצאת דופן של דרך ארץ חוצה מגזרים. פנחס אוסטרייכר סיפר על השתאותו ממעשהו של זלדס הפצוע שוויתר על מזרן העיתונים שהכין לו אוסטרייכר עבור אחד הקשישים.⁷²

זלדס עצמו, העלה בריאיון בתכנית הרדיו "שלום רב" את התרשמותו מהרב שלמה מן ההר שהעדיף להסתגר בשבת באוהלו כדי לא להיתקל בחילול שבת, ולא לכפות דעתו על הזולת.⁷³

67 נדב, עמ' 72.

68 בן גור, עמ' 108.

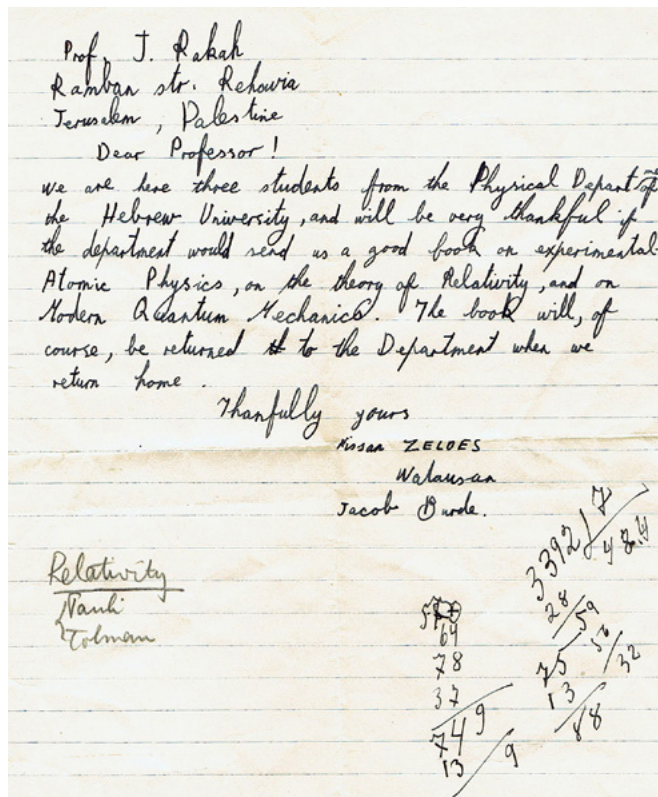
69 בן גור, עמ' 111.

70 "התיל", 1, כסלו תש"ט.

71 טייכר, עמ' 100-101.

72 פיליפס, עמ' 148.

73 ניסן זלדס בריאיון לישעיהו גלינסקי ב"קול האמת" 21.5.00. תודה למשפחת זלדס.

מכתב שכתב ניסן זלדס לפרופ' רקח לקבלת ספרי לימוד כדי להמשיך את לימודיו במהלך השבי | באדיבות משפחת זלדס
 A letter written by Nissan Zeldes to Professor Rakach upon receipt of books that enabled him to continue studying during captivity | Courtesy of the Zeldes family

מיומנו של אליצור בן גור ניתן ללמוד על הרצאות רבות שהתקיימו במחנה השבויים בשעות הערב והעשירו את ידיעותיהם של המאזינים: חוגים ללימוד מתמטיקה, היסטוריה, כלכלה, טכניקה, חשמל ועוד.⁸³ בעדותו של אליעזר וולטר עם חזרתו מהשבי, ציין שמתקיימים בשבי שיעורים במקצועות שונים ביניהם: שפות (עברית, אנגלית, ערבית, צרפתית ורוסית), תנ"ך, חשמל, שרטוט, בוטניקה, היסטוריה וארכיאולוגיה.⁸⁴

83 בן גור, עמ' 113.
 84 עדות אליעזר וולטר שחזר מהשבי ב-3.2.49 משבי בעבה"י, ארכיון המדינה, חצ-1987/21.

אמונתנו שלא רחוק היום, בו שוב נחזור ונכבוש את העיר העתיקה ונבניה! כי אתה ה' באש הצתת - ובאש אתה עתיד לבנותה!!!"⁷⁵

לימוד והעשרה

שבויים רבים ניצלו את הזמן הפנוי ללימוד ולקריאה. "נמצא שרבים כאן הביאו איתם ספרים, ויש לנו מעין ספרייה, ומלבד זה שולחים לנו ספרים ובגדים מארץ ישראל ע"י הצלב האדום", כתב ניסן זלדס למשפחתו באחד המכתבים הראשונים.⁷⁶ שמואל בזק תיאר את השיפור שחל כאשר ימים אחדים לאחר הגיעם, צורפו למחנה השבויים לוחמי גוש עציון, והסתבר שהביאו עימם ספרי קריאה "שאנו מתנפלים עליהם בבולמוס".⁷⁷ המכון הבריטי להנדסה וטכנולוגיה נאות לשלוח ספרי לימוד ללוחם השבוי מרדכי פנקס, לבקשת אביו, לימים שר התחבורה, דוד צבי פנקס.⁷⁸ בעזבונו של ניסן זלדס, נמצאה טיוטת מכתב שכתב עם שניים מחבריו לפרופ' רקח מהמחלקה לפיזיקה באוניברסיטה העברית, כדי שישלח להם ספרים להמשך לימודיהם האקדמיים.⁷⁹ "במחנה יש כבר בית ספר לבחורים שלנו, וכבר לומדים 2-3 שעות ביום בכדי שלא לבזבז את הזמן", עדכן זלדס את משפחתו באחד ממכתביו הראשונים מהשבי.⁸⁰ "אני לומד את "הקפיטל" כל הבוקר ואחר הצהרים. מלבד זה יש לי שיעור אנגלית בכל בוקר ואני מלמד מתמטיקה משתיים עד שלוש אחה"צ".⁸¹ "אני לומד ערבית ואנגלית. את הרופא אני ממשיך ללמד עברית באופן קבוע", כתב אהרון לירון ביומנו.⁸²

75 תודה למשפחות רוסנק, מלחי, לוריא ואיתן שהעבירו לידינו את נוסח הדברים שנשא רוסנק באזכרה.
 76 מכתב מניסן זלדס למשפחתו 17.6.48 באדיבות משפחת זלדס.
 77 בזק, עמ' 104.
 78 תודה למשפחת פנקס על האפשרות לעיין בתכתובת.
 79 תודה למשפחת זלדס על הסיוע.
 80 מכתב מניסן זלדס למשפחתו, 28.6.48.
 81 מכתב מניסן זלדס למשפחתו 3.8.48.
 82 אהרון לירון, קטעי יומן, 6.9.48.

מי ומי נשבה, הקרובים שרויים בדאגה ועכשיו ההזדמנות לחדש את הקשר, מתכנסים לאהלים ויושבים על המדוכה, כיצד להכניס עשרים וחמש מילים את אשר ברצונך להביע. בסוף מגיעים לידי איזו שהיא נוסחה סטנדרטית. מוסרים את המכתבים בתקווה שהללו יגיעו ליעדם".⁸⁸

"מלבד חירות מה שחסר לי זה מכתבים מכם. אז עשו ככל יכולתכם וכתבו". כתב ניסן זלדס למשפחתו.⁸⁹

"נציג הצלב האדום הביא מכתבים. ביניהם אחד לי מאחותי יהודית [...] המכתב היה בדרך 20 יום והם טרם קבלו את מכתבי המודיעים על קבלת מכתביהם וחבילות עד תאריך כתיבתם [...] יום אחר ביקורו נתקבלה פקודה - כתיבת מכתבים, מעתה רק פעם בחודש במקום פעם בשבוע", כתב ביומנו בתסכול אהרון לירון.⁹⁰

בדו"ח שכתב נציג הצלב האדום לאחר ביקורו במחנה השבויים מהעיירה מפרק הוא ציין שסוכם על שני מכתבים וארבע גלויות לשבוי לחודש, ללא הגבלת דפים ושורות.⁹¹ הסכם זה לא מומש.

בעיזבוננו של ניסן זלדס, נמצאו מלבד המכתבים שכתב וקיבל בשבי גם טיטות המכתבים. לדעת בנו, נתן זלדס, בשל מגבלות הצנזורה, נדרשו מחשבה ותכנון רב לפני העתקת הגרסה הסופית שהוגבלה לדף אחד ונשלחה דרך הצלב האדום. מבט בטיטות מכתבים אלו מעיד יותר מאלף מילים על הווירטואוזיות לה נזקקו השבויים.

בארכיון המדינה קיימת תכתובת בנושא עיכוב מכתבים וחבילות לשבויים, בין ד"ר שטיינברג, הקצין המקשר מטעם הצבא עם הצלב האדום, לראש אכ"א.⁹² במכתב לי. גולן ממושרד החוץ מיום 5 באוגוסט 1948, ציין שטיינברג שזה שבועות מספר לא התקבלו מכתבים מהשבויים בעבר הירדן. הוא תלה זאת בצנזורה הירדנית הפועלת "אם מתוך כוונה רעה או מתוך יכולת לקויה".⁹³ במוצאי שבת, 31 ביולי 1948, תיאר ביומנו אליצור בן גור את ההתרגשות שאחזה בו עם קבלת גלויה מאחותו באמצעות הצלב האדום. "הייתי בין

השיעור הגבוה של הסטודנטים והמורים בין השבויים יכול להסביר את התשוקה לניצול מיטבי של הזמן ללימודים. בעיתון ה"תיל" מזכיר כותב החתום בראשי התיבות א.ו. את המשתתפים הרבים בשיעורי השפות. "השקידה על הלימודים היא תופעה חיובית שכל מחנה הדומה לשלנו יכול להתברך בה". עם זאת, הוא מפנה את הצורך בשיתוף קהלים נוספים בלימוד: "בכל זאת אין להסתפק בכך. עדיין ישנו מספר לא גדול אשר אינו יודע קרוא וכתוב או שידיעותיו בעברית או שידיעותיו בעברית בלתי מספיקות, ואף על פי כן אינם לומדים. הבעיה היא חברתית-כללית. רצוי למצוא את הדרך אליהם על ידי הסברה, כי לא במ האשמה יום שחרורנו הולך ומתקרב. יש לנצל את הזמן שנשאר".⁸⁵

יחיאל וולץ, מחנך בכל רמ"ח איבריו, המשיך ללמד את תלמידיו גם בשבי. "מפקדת המחנה העמידה לרשותנו גם שני אהלים נוספים לבית ספר", כתב בזכרונותיו. "היות והיינו מלמדים את התלמידים, סיפקו מחברות ומכשירי כתיבה וחבית עם מים ומיץ".⁸⁶

עם שובו של הרב שאר ישוב הכהן מהשבי, הוא מסר לגורמים המוסמכים את בקשות השבויים לקבל ספרי לימוד וקריאה, ספרי קודש, ספרי תורה ותפילין.⁸⁷

קבלת מכתבים וחבילות

מטבע הדברים, המכתבים עברו צנזורה, מספר המילים בהם היה מוגבל והם נכתבו באנגלית, שפה שחלק מהשבויים לא דבר. לפיכך, אי אפשר להביע את מה שניתן היה באמצעות יומן.

כתיבה ביומן אישי הייתה מקובלת בקרב בני הנוער במחצית הראשונה של המאה העשרים. זו הייתה דרך מקובלת לבטא רגשות ולנצל את הזמן, בעיקר כאשר הזמן הוא המשאב היחיד הזמין.

"אנו יושבים לכתוב את המכתב הראשון מהשבי. זו תהא צורת הקשר האישית הראשונה לכל אחד עם ביתו, משפחתו, או עם מכריו", כתב ביומנו שמואל בזק כשלושה שבועות לאחר נפילתו בשבי. "בארץ אין יודעים עדיין בבירור

85 "תיל" 1, כסלו תש"ט.

86 ברצוני להודות למשפחת וולץ-שנקולובסקי שהעבירו לידי את המידע. הזכרונות הוקראו בבית המצווה לאביטל, אחת הנכדות בשנת תשנ"ד. על ביה"ס במחנה שמנה 24 נערים, ראו: נדב, עמ' 74.

87 עדותו של שאר ישוב הכהן שחזר מהשבי בעבה"י ביום 30.11.48. ארכיון המדינה חצ 1987/20.

88 בזק, עמ' 107-108.

89 מכתב מניסן זלדס למשפחתו 3.8.48.

90 אהרון לירון, קטעי יומן. 6.9.48.

91 מכתב מיום 29.7.48, ארכיון המדינה חצ-1987/20.

92 מכתב מיום 14.7.48. ארכיון המדינה חצ-2016/9.

93 מכתב מיום 5.8.48 אל ד"ר שטיינברג מאת י. גולן. ארכיון המדינה חצ 1987/20.

ראו אותן ונחה דעתם [...] 'הנה שימורים', 'בגדים', 'ריבה', 'שוקולד'. תרועות שמחה מלוות כל גילוי נוסף.⁹⁹

חלוקת החבילות האישיות נעשתה בפיקוח ההנהגה המקומית של מחנה השבויים, תוך ארגון מופתי. "כל אחד אשר נקרא לקבל את שלו יגש לשלחן, חבילתו נפתחת, תוכנה נרשם והמאושר ממחר לאהלו כשהוא נושא את 'ילד שעשועיו' בזרועות חבוקות", תיאר ביומנו שמואל בזק.¹⁰⁰

את ההתרגשות שאחזה בשבויים למראה מוצרים שהתקבלו ותוצרת ישראל רשומה עליהן באותיות גדולות, תיאר: "והעין לא תשבע מראות [...] מה יבין זר בהתפעלותם של מבוגרים למקרא שתי מילים פשוטות אלו, 'תוצרת ישראל', על גבי קופסת סוכריות או על עטיפת שוקולד [...] התלהבות ניכרה בקבלת כרטיס רכבת חתום עליו חותמת 'רכבת ישראל', בול עברי עליו מתנוססת הכתובת 'דאר עברי', ספר שעל עטיפתו נכתב הודפס בישראל, ועוד. כל גילוי חדש המראה על התפתחות נוספת של המדינה, על ביסוסה, על העובדות שהיא קובעת. כל גילוי כזה מחזק את ידי השבויים בניכר, הביטחון מתגבר והאמונה מעמיקה שורשיה ואז גם נעשה נטל השבי קל יותר".¹⁰¹

בין החבילות התגלו לעיתים עיתונים עבריים, שהועברו בהיחבא. "אלו יאספו בזהירות כאוצר יקר וישמשו חומר קריאה חביב ביותר על השבויים. העיתונות מביאה את חיי המדינה לנגד עיני השבויים בצורה מוחשית ביותר... התמונות מרהיבות ומלבבות [...] מעודדים וממלאים את הלבבות ביטחון ואמונה".¹⁰²

"יש אצלנו אנשים מספר הרואים יעד היסטורי בעובדה שאנו בשבי" כתב אברהם אורנשטיין לאחיו שמואל, במכתב שהגיע דרך שבו ששוחרר בינואר 1949. "הם טוענים שיש לנו הכבוד להיות השבויים הראשונים בעמנו לאחר 2,000 שנה [...] אבל אני הייתי מעדיף להיות בין הראשונים במולדת העצמאית אחרי 2000 שנות גלות ושעבוד [...] את ירושלים החדשה כבר לא ראיתי יותר משנה תמימה ואני מאד מתגעגע לראותה".¹⁰³

המאושרים שזכו לקבל מכתב. כמובן שאין הרבה מקום בגלויה, שכללה בסך הכל כמה מילים: 'בבית הכל בסדר, אנו מחכים למכתב ממך, חסיה'".⁹⁴ מכתב רווי געגועים ודאגה כתב יהושע לוי למשפחתו: "אמש קבלתי את מכתבכם... בצירוף דמויותיכם האהובות... הנני שיכור שמחה לרגל קבלת התמונות, וברגע זה הנני מסתכל עליהן בהתרכזות מרובה... יש לציין שכולכם פרט לאמא היקרה נראים טוב למדי, וגם אבא היקר נראה חלוש. אנא אני מתחנן אליכם. הטיבו איתי, והשפיעו על אמא לבל תדאג, לבל תעצב. דמעות חונקות אותי בראותי את תמונתה, והיא שם רזה, קמטים חדשים ניכרים על פניה"..."⁹⁵ "הגיעו כ-1,000 מכתבים והמתנו בקוצר רוח לחלוקתם. כל אחד ציפה למכתב מהבית, שכן היה זה הסיפוק הגדול ביותר במחנה השבויים", כתב ביומנו ב-10 באוגוסט 1948. "כמעט כל אחד קיבל מכתב. יש מאושרים לשמע הבשורה כי נולד להם בן, ואחר קיבל תמונה מבני המשפחה. המכתבים נכתבו באנגלית הן בארץ והן במחנה, לפי הוראת הצנזורה, והוגשה עזרה הדדית רבה בנידון. היו אנשים שלא ידעו לכתוב אנגלית וביקשו מחבר שיתרגם את מה שכתבו".⁹⁶ "היום הוא יום שכולו טוב", כתב ביומנו שמואל בזק. "לפני הצהריים הגיע עוד משלוח מהארץ שהכיל בין השאר גם חבילות פרטיות. זו דרישת השלום הממשית ביותר לכל שבוי מביתו".⁹⁷

בזק מוסיף ומתאר ביומנו את ההתרגשות שאחזה בשבויים עם הידיעה על הגעת מכוניות הצלב האדום למחנה השבויים: "מצב הרוח הכללי מתחיל לעלות. כל הפנים זורחים. מתחילים לחייך בפה רחב ובלב פתוח. דופק החיים התחיל מחיש את קצבו... מתחילים לספר בדיחות על חשבון המשלוח, על חשבון האנשים, על חשבוננו של כל אחד. והכל מתוך זחיחות הדעת- הן יום גדול היום בחיי השבויים. הגיע משלוח מהארץ".⁹⁸

לאחר שהמשא נפרק ממכוניות הצלב האדום, "החבריא מתחילה לנחש מה מכילים הללו. פסימיסטים שבהם אומרים "בוודאי בגדי חורף", אופטימיסטים שבנו אומרים "שוקולד וסיגריות". המעשנים המובהקים מגלים חיש מהרה בעיניים זריזות את קופסאות הקרטון הגדולות המרובעות המכילות סיגריות,

94 בן גור, עמ' 99-100.

95 מכתב מיום 2.2.49 שכתב יהושע לוי אל משפחתו.

96 בן גור, עמ' 101.

97 בזק, עמ' 112.

98 בזק, עמ' 121.

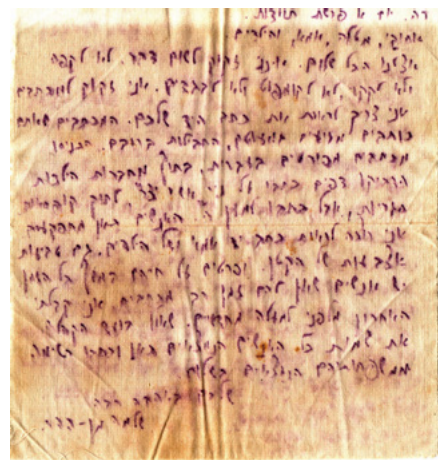
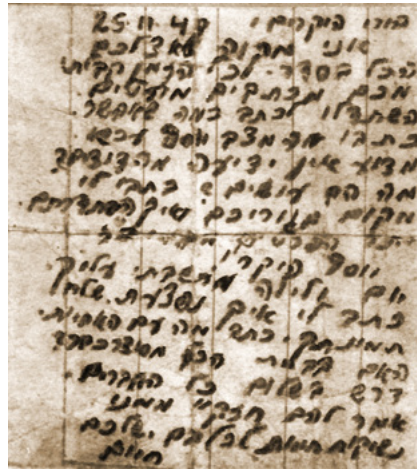
99 בזק עמ' 121-122.

100 בזק, עמ' 122.

101 בזק, עמ' 123-124.

102 בזק, עמ' 124-125.

103 ארכיון שמואל אבן אור, באדיבות משפחת אבן אור.

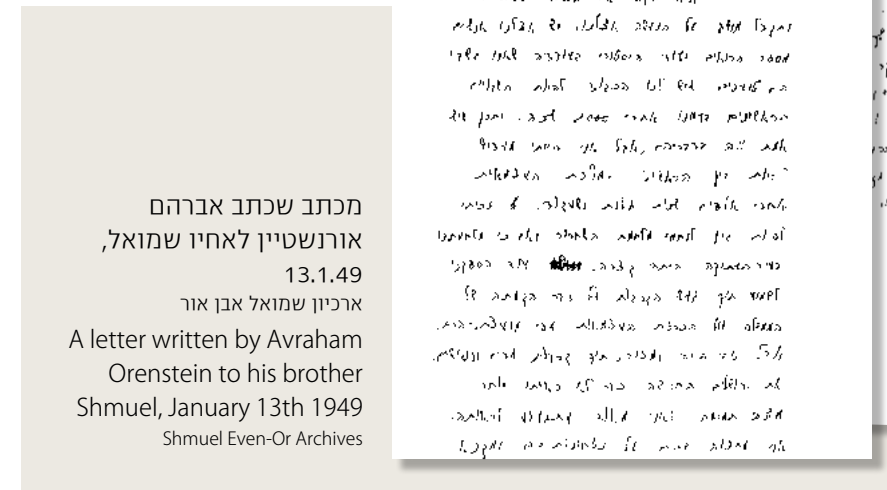
מכתב שכתב אהרון לירון בשם חיים צלניקר (הפצוע בידו) למשפחתו מהשבי. 25.11.48 | באדיבות משפחת צלניקר. A letter written from captivity by Aharon Liron for Chaim Tselniker, who was injured in his arm, to Tselniker's family 25.11.48 Courtesy of the Tselniker family

מכתב שכתב הרב שלמה מן ההר למשפחתו מהשבי | באדיבות משפחת מן ההר. A letter written in captivity from Rav Shomo Min Hahar to his family Courtesy of the Min Hahar family

“אבל כתבו למען ה'. האנשים כאן מתפקעים [...] במשך כל הזמן יש אנשים שאין להם זמן רב מכתבים [...] שאלו בועד הקהילה את שמות כל האנשים הנמצאים כאן וכתבו רשימה ממשפחותיהם הנמצאים בשלום.” חיים צלניקר הפצוע הכתיב לחברו אהרון לירון מכתב קצר לבני משפחתו, תושבי העיר העתיקה: “מה מקום מגוריהם? ואיך הסתדרתם?”, המשך המכתב מיועד לאחיו יוסף. הוא לא ידע שיוסף נהרג מספר חודשים קודם לכן. “כתוב לי איך נפצעת? שלח תמונתך. כתוב מה עם האחיות. האם בבית הכל מסודר כבר?”¹⁰⁷

אברהם אורנשטיין כתב לאחיו ישראל ממחנה השבויים והביע דאגתו לאחותו הצעירה, שרה, בת ה־14, שלחמה איתו ברובע. הוריהם, הרב אורנשטיין

107 מכתב מיום 25.11.48 באדיבות משפחת צלניקר.

מכתבים שנלקחו ע"י השבויים ששחררו הועברו למשפחות הנותרים מאחור במלואם, “עובדה שגרמה לשטף של מכתבים שהציף את הנוסעים מכל עבר.”¹⁰⁴ על פיסת בד כתב הרב שלמה מן ההר מכתב לבני משפחתו ביום א' פרשת תולדות. כפי הנראה, המכתב הועבר על ידי אחד מ־23 השבויים הראשונים שהוחזרו ב־30 בנובמבר 1948. במכתבו המרגש הוא מביע את געגועיו הרבים: “אינני זקוק לשום דבר. לא לקפה ולא לקקוי (קקאו), לא לקומפוט ולא לבגדים. אני זקוק למכתבים. אני צריך לקרוא את כתב היד שלכם. המכתבים שאתם כותבים מגיעים במיעוטם, החבילות ברובם.” בהמשך המכתב הוא מייעץ איך להערים על הצנזורה הירדנית: “הכניסו מכתבים מפורטים בעברית בתוך מחברות הילדות. הדביקו דפים”¹⁰⁵. במכתבו הקצר, מלבד הדאגה למשפחתו, ניכרת הדאגה ליתר בני הקהילה שהלכו לשבי, בעוד נשותיהם, ילדיהם והוריהם הקשישים גולים אל הלא נודע.¹⁰⁶ חוסר הוודאות של תושבי העיר העתיקה באשר לבני משפחותיהם העצים את קשיי החיים בשבי.

104 בזק, עמ' 158.

105 באדיבות משפחת מן ההר.

106 על מפוני העיר העתיקה ראו: אורה פיקל צברי, ממשבר לתקומה-סיפורם של מפוני העיר העתיקה (קטלוג תערוכה) עמ' 6-35.

בתיק, בין בגדיו, הטמין אהרון לירון את הפתקאות עליהן תיעד בכתב יד צפוף את עדויותיהם של לוחמי העיר העתיקה. על בסיס פתקאות אלו יצא ספרו "העיר העתיקה במצור ובקרוב", שעד ימינו אלה משמש ספר בסיס לחוקרים ומורי דרך בנושא הרובע במלחמת העצמאות.

שבתות וחגים

שבת

השבת הראשונה בשבי הייתה שבת "בחוקותי". לימים סיפר הרב שלמה מן ההר: "כל ישראל קראו אז את פרשת 'בחוקותי', ואנו חשנו כבר על בשרנו חרפות וקללות במידה גדושה. חס הקב"ה עלינו, וחסך מאיתנו את קריאת הקללות הכתובות בתורה בפרשה זו."¹¹¹

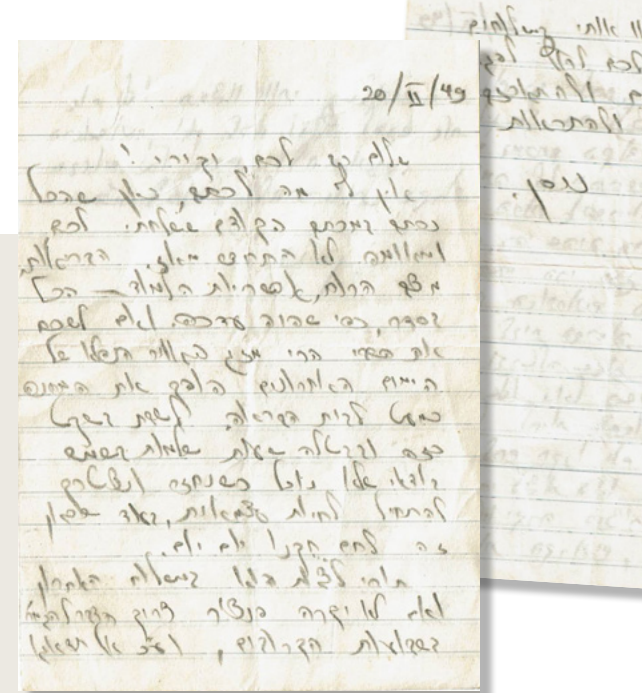
"ערב שבת ראשון של שבי מתקרב ובא. אנחנו משתדלים באמצעים המועטים שבידינו להתרחץ ולשוות לעצמנו איזה מראה שבתי, ועל אף הניגוד החיצוני אפשר לרחרר אווירת שבת מרפרפת ובאה [...] ארוחת הערב הדלה מלווה בזמירות שבת נלבבות, ולאחריה מתארגנת בחוץ מסיבה כללית."¹¹² בהמשך התיאור מזכיר בזק את הקריאה בתורה בשבת מספרי התורה שהובאו מגוש עציון.

בתיק זה החביא אהרון לירון בין בגדיו את עדויות הלוחמים שתעד במהלך השבי. תרומת אהרון לירון | אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן
The clothes bag belonging to Aharon Liron in which he hid the testimonies taken from the fighters during captivity
Donated by Aharon Liron | Collection of the Old Yishuv Court Museum

¹¹¹ פועה שטיינר, ההר הטוב הזה, ירושלים תשס"ח, עמ' 207.

¹¹² בזק, עמ' 104.

מכתב שכתב ניסן זלדס למשפחתו מהשבי, 20.2.49 באדיבות משפחת זלדס
A letter written by Nissan Zeldes to his family from captivity, February 20th 1949
Courtesy of the Zeldes family

ואשתו, נהרגו מפגיעת פגז. אברהם אורנשטיין הלך לשבי. "עליך להיות גאה עליה ולהשגיח עליה במיוחד"¹⁰⁸. במכתבו לאחיו שמואל, מביע אברהם דאגה לעתידו: "כדאי לך להתחיל לחשוב מה לעשות בגמר המלחמה. התעניין בלימוד מקצוע ובתכנית להתיישבות. חשוב עד מאד לעתידך שתלמד מקצוע שתוכל להתפרנס בו."¹⁰⁹

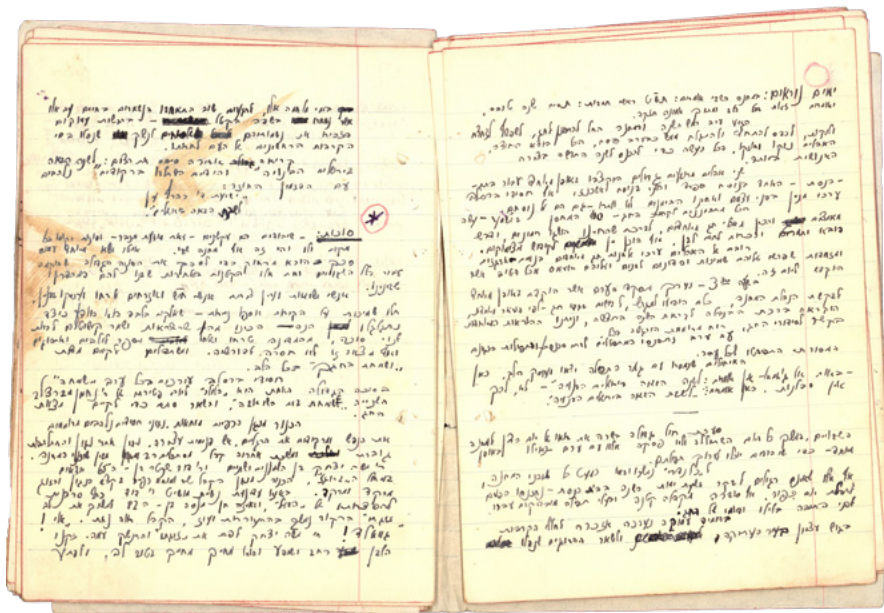
תיעוד

"בגדי נתונים זה כמה ימים בתיק שקבלתי מאיש (ש)לפי מקצועו הוא חייט. קיצר כמה זוגות מכנסיים וקבל את חתיכות הבד כשכר. מחתיכה כזאת הכין לי תיק. על התיק רקמתי אהל מגודר. מעליו 'בשבי - עבר הירדן אום אל ג'מאל' ומתחתיו - שמי"¹¹⁰.

¹⁰⁸ מכתב מאברהם אורנשטיין לאחיו ישראל, חורף 1949, ארכיון שמואל אבן אור. באדיבות משפחת אבן אור.

¹⁰⁹ מכתב מאברהם אורנשטיין לאחיו שמואל, ינואר 1949, ארכיון שמואל אבן אור. באדיבות משפחת אבן אור.

¹¹⁰ אהרון לירון, קטעי יומן, 9.7.48.

קטע מיומנו של שמואל בזק | באדיבות משפחת בזק

An excerpt from the diary written by Shmuel Bazak | Courtesy of the Bazak family

צום ט' אב

"אנו הצמים קבלנו אוכל נוסף לפני התענית, כגון ביצים, פיתות, עגבניות, ועוד" כתב ביומנו אליצור בן גור. "לאחר תפילת ערבית קראנו במגילת איכה ואחר כך ישבנו בצוותא והוקראו קטעים מיוספוס פלביוס ואחרים"¹¹³. "עם גמר הצום פרצה ברחוב הראשי הורה ספונטנית ענקית מלווית שירה אדירה". תיאר אהרון לירון ביומנו. "כאשר הובא פנס והועמד ליד אחד האהלים הייתה התנפלות המונית על המעגל הראשון של המתיישבים. מעגלים רבים נוצרו במשך רגע אחד וחבר ועדת המסיבות התקשה להרחיב מעט את המעגלים"¹¹⁴.

חגים

במהלך חודשי הקיץ, החלה מחלחלת בשבויים ההבנה שלא ישובו במהרה לארץ. הרב שלמה מן ההר החל בהכנת לוח שנה לשנת תש"ט. בלוח השנה שערך, הזמנים המדויקים של מולד הלבנה בכל אחד מחודשי השנה, תאריכים עבריים ולועזיים, ימי השבוע, פרשות השבוע ועוד.¹¹⁵ מתוך חשש שישתכחו ממנו מילות התפילה לימים הנוראים, השתמש הרב עמדי מבעוד מועד בכוח הזיכרון והעלה על הכתב את נוסח התפילה.¹¹⁶

ראש השנה

"במחנה השבויים אומרים: 'תש"ט - ראשי תיבות תהיה שנה טובה', התבדח ביומנו שמואל בזק. 'לברכת 'שהחינו' הושגו רימונים, ודבש הובא, ותמרים וכיכרות לחם לבן, אף הוכן יין לקידוש מצוימוקים"¹¹⁷. "מיד עלו בזכרוני תמונות ערבי חגים בבית", כתב ביומנו אהרון לירון. "הלכתי לאוהלי, נערתי שמיכותי, הפכתי בכל חפצי. צחצחתי כלי, טאטאתי כדבעי מקומי. קבלנו הוספות לחג - סיגריות משובחות, רימונים, דבש, סרדינים, ושמחה פשטה בכל. במיוחד בגלל הכיכרות הקטנים של הלחם הלבן [...]

העבירו חולים למרפאה ופרקו דפנות אוהלי בית החולים; והיו מוכנים שני בתי כנסת. שלושה מניינים התרכזו במקומות אחרים במחנה"¹¹⁸. "התכונה הייתה רבה", כתב ביומנו אליצור בן גור בערב ראש השנה תש"ט. "כולנו התרחצנו, אולם בשל המחסור במים, נעשה הדבר בחסכנות רבה, צחצוח הנעליים עורר גיחוך, וכמוהם החולצות והגופיות הנקיות, שכן חמש דקות אחרי שלבשנו אותן, הן טונפו בסופות חול"¹¹⁹. במוצאי החג תיאר אליצור בן גור את תחושותיו במהלך החג: "באוירת חג ובמצב רוח מרומם אפשר היה לחוש את ראש השנה, למרות היותנו רחוקים מהבית ומהארץ. התכונה ואווירת החג, הבגדים החדשים והמאכלים שקיבלנו, ובעיקר התפילות בנוסח המיוחד, השרו אווירת חג לכל דבר"¹²⁰.

113 בן גור, עמ' 101.

114 אהרון לירון, קטעי יומן, 17.8.48.

115 שטיינר, עמ' 214.

116 על הרב עמדי ומחזור התפילה, ראו מאמרו של ד"ר ראובן גפני בקטלוג זה.

117 בזק, עמ' 127.

118 אהרון לירון, קטעי יומן, תשרי תש"ט.

119 בן גור, עמ' 106.

120 בן גור, עמ' 106.

בזק הוסיף ותיאר ביומנו את ההקפות בשמחת תורה בכיכר המרכזית של מחנה השבויים:

"הריקודים משתלהבים. חסידים מתערבים בספרדים, אלו יחד פורצים בעוז לתוך מעגלי הצעירים. פזמון מתחלף בפזמון, ניגון רודף ניגון".¹²⁵
 "לכבוד חג סוכות הוכנו עוגות ממולאות שזכו להצלחה רבה", תיאר בהתפעלות אליצור בן גור ביומנו. "העוגות הוכנו מביסקויטים שרוסקו עד דק, עם דבש ואגוזים מן החבילות שקבלו וביצים, לכך הוסיפו שוקולד למריחה, אבקת קקאו וסוכר. אחד הטועמים שאל מהיכן לקחתם עוגת קפולסקי".¹²⁶

חנוכה

"בכיכר הועמדה החנוכה הגדולה, ועם רדת הלילה התאספו כולם מסביב בציפייה לנר הראשון. תאר בזק ביומנו ניתן האות. שקט השתרר. וולף עולה על המעלה המובילה למנורה, מברך ומדליק. המקהלה שארגן שרה את הנרות הללו ו'מעוז צור' כשכל הקהל מתלווה אליה".¹²⁷

ניהול פנימי

ביומנו, תיאר אליצור בן גור, את התרשמותו מהסדרים הפנימיים במחנה השבויים בהגיעו מרבית עמון עם יתר הפצועים בחג השבועות, 13 ביוני 1948. "נוכחתי לדעת כי במחנה קיימים מוסדות מסודרים המייצגים פחות או יותר את מקומות המוצא של השבויים". המידע שציין בן גור כולל בפרטי פרטים את הנציגים בהנהלת המחנה, בית החולים, בית המשפט והמשטרה, דת, תרבות, מחסנים ואף מנהל חשבונות ומהנדס.¹²⁸

מעדויות שמסרו השבויים שחזרו לארץ עולה תמונה זהה של מחנה המסודר לעילא ולעילא, דבר שהיה נחוץ בתנאים הקשים ששררו. הניהול המדוקדק, החשיבה על הפרטים והתושייה שגילו, סייעו רבות להתמודדות השבויים בפני הקשיים שניצבו בפניהם.¹²⁹

125 בזק, עמ' 130.

126 בן גור, עמ' 109.

127 בזק, עמ' 137.

128 בן גור, עמ' 83-84.

129 עדות שאר ישוב הכהן 1. 12. 48 ארכיון המדינה חצ 1987/20.
 עדות אליעזר וולטר שחזר מהשבי ב-3.2.49 ארכיון המדינה חצ 1987/21
 להרחבה על הנהלת המחנה, ראו: נדב, עמ' 66-76.

"שני אהלים מרובעים גדולים הוקצבו באופן מיוחד עבור בתי הכנסת" תאר שמואל בזק ביומנו - "האחד בנוסח ספרד והשני בנוסח אשכנז. אף חסידי ברסלב ערכו מניין בפני עצמם ואחינו התימנים לא וויתרו גם הם על נוסחם".¹²¹

יום כיפור

"בליל יום הכיפורים, ליל 'כל נדרי', נתקיימו תפילות בהתרוממות רוח", כתב ביומנו אליצור בן גור. "בהמשך השבוע התארגנה מקהלה ובחזרות נלמדו שירים מתאימים מתפילות יום כיפור. החזן יחיאל וולף, הנעים תפילות בקול ערב".¹²²
 "ל'כל נדרי' נמשכו ובאו כמעט כל שוכני המחנה, אף אלו שאינם רגילים לבקר בשאר ימות השנה בבית הכנסת נתכנסו הפעם לתפילת יום כיפור", תיאר ביומנו שמואל בזק. הוא היטיב לתאר את האזכרה לחללי הקרבות במלחמת העצמאות שהתקיימה ביום הקדוש. "קריאה אדירה סיימה את הצום 'לשנה הבאה בירושלים הבנויה' והידיים השתלבו בריקודים נלהבים".¹²³

סוכות

"סכך הובא מרחוק כדי לסכך את הסוכה הגדולה שהוקמה עבור כלל השבויים ואת אלו הקטנות האחרות שבנו להם המהדרין שבינינו. הכינור מנגן והכפיים מוחאות. ניגוני חסידים נלהבים ומרוממים. ר' משה יצחק בן ה-82 ור' דוד שכטר בן ה-65, יוצאים במחול [...]. ריקודי 'דבקה מתלהטים ונעימות חסידיות מתחדשות ושוכחים את השבי'.¹²⁴

הכינור עליו ניגן יחיאל וולף בשבי הירדני להנאת השבויים באדיבות משפחת וולף
 The violin on which Yechiel Wultz played in captivity for the prisoners' pleasure
 Courtesy of the Wultz family

121 שמואל בזק, עמ' 127

122 בן גור, עמ' 108.

123 בזק, עמ' 128.

124 בזק, עמ' 130

על היצירתיות הכרוכה בהכנת תנורים כמעט יש מאין, כתב: "לא היו אלה אלא קופסאות פח גדולות, שנפער בהן פתח להכנסת חומר הבערה ובתחתיתן נגזרו חלונות למיכלי המים. כחומר הבערה שימשו הביסקוויטים שהיו מצויים בשפע במחנה. מהם שהיו כה ישנים ויבשים עד כי התלקחו בנקל והפיצו חום רב".¹³¹

תערוכה

הפטנטים והיצירות מעשי ידיהם של השבויים וכן מיני אוספים היו זרז להקמת תערוכה.

"הבוקר פתחנו את התערוכה הראשונה שבה הוצג עמלם של אומני המחנה ואמניו", כתב שמואל בזק. "לפני האהל הגדול שבו סודרה התערוכה - עמדו השבויים והתכוננו לחנוך את עמלם [...] פחי ביסקוויט, קרשים, מסמרים, קופסאות ושאר גרוטאות שימשו חומר לתעשייה. מקנים, מסמרים, מפתחות סרדינים ופיסות אריג צצו והעלו בובות קטנות, מחליקי סקי, מזוודות וכדומה. אוירון גדול עם שדה תעופה תפס את מקומו כשעל הרקע קוראת סיסמא גדולה 'הביתה'.¹³² בתערוכה המגוונת הוצגו אוסף אבני צור, אוסף בעלי חיים: נחשים, חגבים, עקרבים ושאר רמשים וזוחלים, קופסאות פח לסיגריות וסוכריות מקושטות לצד פטנטים והמצאות להקלת חיי השבויים דוגמת תנורים, פתילות ועוד.¹³³

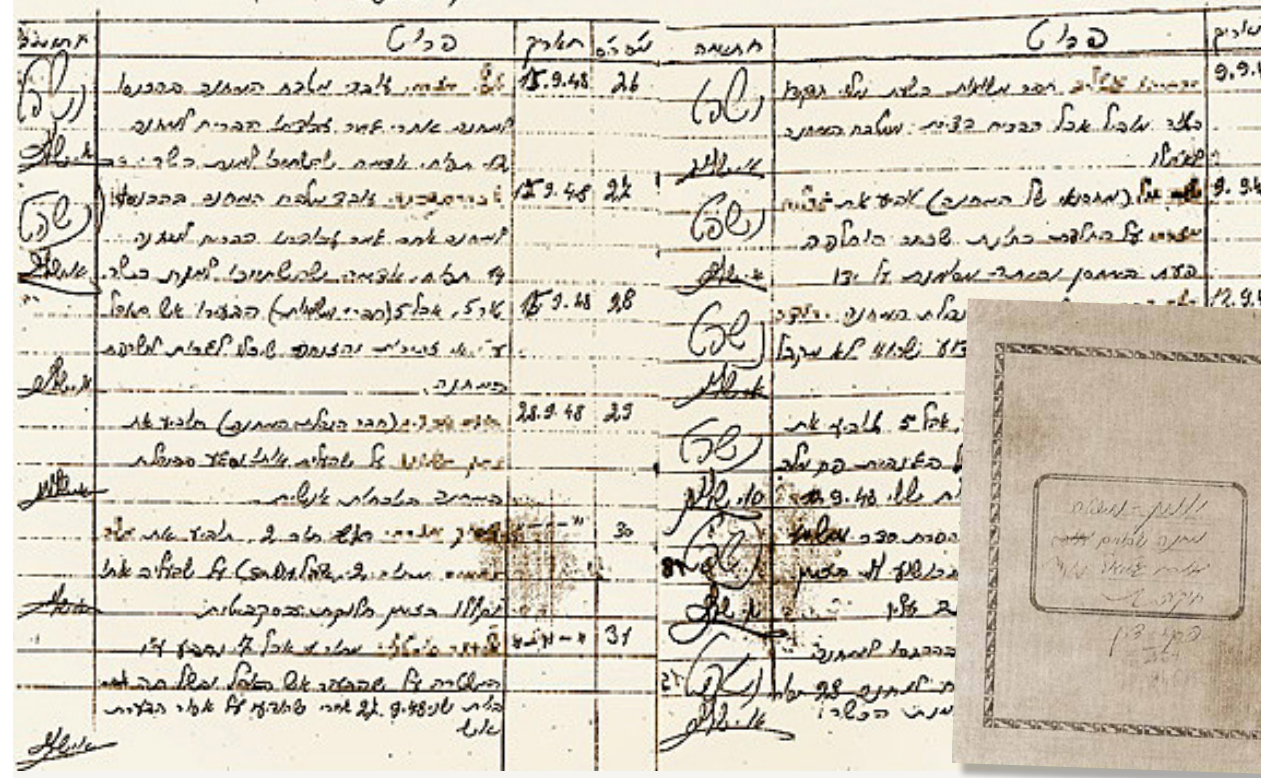
בעיתון ה"תיל" פורסמה הודעת הנהלת התערוכה מיום כ"ג חשון תש"ט: "המוצגים בחלק הם כלים שימושיים שחסרונם אילץ כל פרט, תחילה להוציאם ואחר כך ליצרם לצרכי הכלל. המוצגים האחרים הם כלי נוי ופטנטים. חומר הגלם נלקח מכל הבא ליד: גרעיני זיתים, עצמות, עפר, קנה סוף ויתדות [...] עשרות אנשים טיפלו במסירות בכל מוצג. בציפורניהם חרטו על הקופסאות תמונות מהווי המחנה [...] אנו תפילה שנזכה להציג את התערוכה בישראל הבנויה".¹³⁴

131 בן גור, עמ' 114.

132 בזק, עמ' 140-141.

133 בזק, עמ' 142.

134 תיל, גיליון 1, כסלו תש"ט. תודה לסנדי עמיחי וישראל שדיאל מארכיון כפר עציון ע"ש דב קנהול שהעבירו לידי עותק מהעיתון.

מתוך יומן משטרת מחנה השבויים אום אל ג'מאל בחודש ספטמבר 1948. בטבלה מופיעים פירוט העבירה, התאריך וציון העובדה שהעבריין נשפט באדיבות משפחת שילוני-גדול
 From the diary of the Umm Al Jamal prisoner of war camp police force in the month of September, 1948. The chart details the offence, the date, and a statement of the fact that the offender was tried
 Courtesy of the Shiloni-Gadol Family

יצירה ופטנטים

"שעות הבטלה הרבות הביאו בהכרח להמצאות שונות לבילוי הזמן", כתב ביומנו אליצור בן גור. "היו בעלי יוזמה שידעו איך להפוך פח של ביסקוויטים לאביזרים כמו מזוודה, מחבת, מאפרה, מגש, קופסאות סיגריות, קופסה לכלי רחצה, פומפיות ופתילות [...] כל היום נשמעו דפיקות של העושים במלאכה [...] היו אנשים שעסקו ברקמה, רקמו על בד [...] על קרעי סדינים, ועוד. הדבר תרם להפגת השעמום".¹³⁰

130 בן גור, עמ' 107.

"הגיליון הראשון הועתק בכתב יד והוכפל בנייר העתקה. המערכת והכותבים ישבו באוהל התרבות ועסקו בעבודה כשמבחוץ שם מישוהו עין שמא יתקרב במפתיע הסרג'נט או אחד החיילים. מאהל לאהל הועברו הטפסים של ה'תיל' הראשון למחנה השבויים העבריים באום אל ג'מאל-עבר הירדן. ברבות הימים יצא לאור גיליון שני והתחלנו גם לעשות הכנות לקראת שלישי, אך לשמחתנו לא הספקנו להוציאו לאור כי יום שחרורנו בא".¹³⁶

"כל מי שמשך בעט הזמן לכתוב", כתב ביומנו אליצור בן גור. "העיתון נכתב בכתב יד על ידי שני אנשים בעלי כתב יד רהוט והועתק מספר פעמים. שמונת העותקים הועברו מאוהל לאוהל, הופיעו מאמרים על הווי המחנה, שירים ופיליטונים. אהרונצ'יק עיטר את הרשימות, ושאל צייר את שער העיתון".¹³⁷ התפרסמו מאמרים בנושאי אקטואליה, שירים, זיכרונות זקן השבויים הרב משה יצחק רוזנטל בהיותו סוחר תבואה, בדיחות מהווי המחנה, סקירה על תחרויות הספורט במחנה.

שמואל בזק פרסם כתבה שנונה ומצחיקה על הטיפוסים האוהבים חדשות: "הוא משהו מיוחד [...] יחסו אל החדשות הוא כיחס החסיד אל רבו. הוא עורג אליהן, משתוקק להן, מבקש אותן [...] יום שאין בו חדשות הרי הוא בעיניו כחסר משהו חיוני".¹³⁸

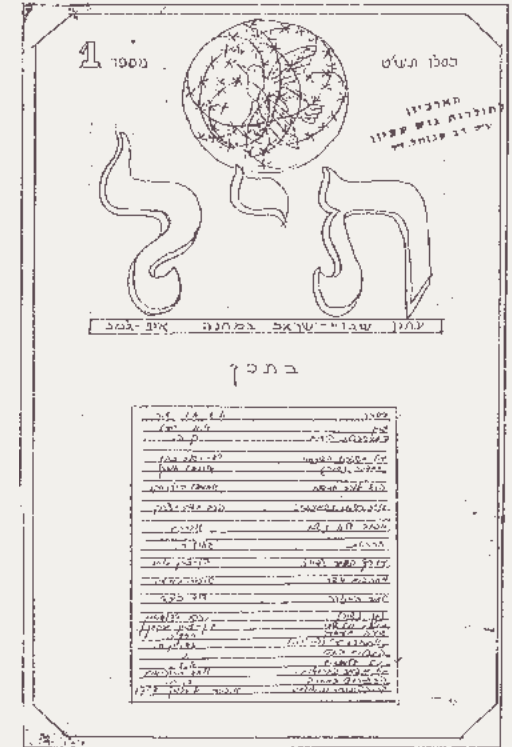
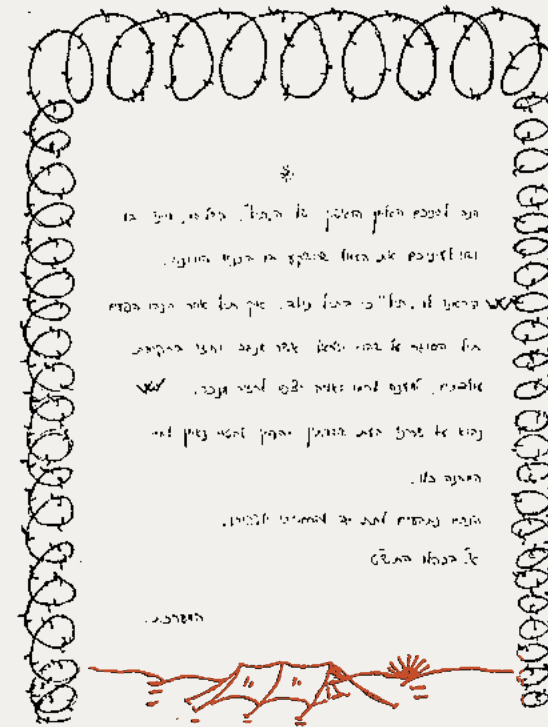
אחד הרופאים כתב בעיתון בעילום שם על בלימת מגפת הטיפוס תודות לערנות השבויים, הצוות הרפואי והחיסונים שסופקו במועד.¹³⁹

ספורט

הזמן הפנוי והמרץ הטמון באנשים צעירים הופנו לעיסוק בספורט. אהרון לירון ציין ביומנו:

"הרחוב הראשי עומד במשך ימים לא מועטים בסימן של משחקי שערים. גלגל גומי המצוי על שפת הים משמש כאן למשחק 'כדור יד'. על שני אהלים הותקנו מקלות להחזיק רשת למשחק 'כדור מעופף' ומבוקר עד ערב נערכים משחקים ברחוב".¹⁴⁰

136 בזק עמ' 131-132.
 137 בן גור, עמ' 115.
 138 תיל 1, כסלו תש"ט.
 139 תיל 1, כסלו תש"ט.
 140 אהרון לירון, קטעי יומן 17.8.48.

גליון מס' 1 של עיתון השבויים "התיל" באדיבות ארכיון יהודה נוימן, עין צורים והארכיון לתולדות גוש עציון ע"ש דב קנוהל Issue No. 1 of the "Hatayil", newspaper written by the prisoners Courtesy of the Yehuda Neuman Archive in Ein Zurim and the Dov Knohl Archives for the History of Gush Etzion

עיתון

חיי התרבות במחנה השבויים כללו שיעורים, הרצאות, מסיבות ועוד. והספרים שנאספו והפכו לשתי ספריות באנגלית ובעברית. בחודשי הסתיו האחרונים "הורגש גם הצורך בביטאון של השבויים", כתב שמואל בזק ביומנו. "הוחלט להרכיב מערכת שתדאג להופעה קבועה של כלי מבטא השבויים".¹³⁵ מערכת העיתון כללה את מר וולטר מנהריים, שאול רוזנברג מכפר עציון, בן ציון תומר מרבדים, הרב שאר ישוב הכהן מהעיר העתיקה, אוריאל אופק ושמואל בזק. "תיל"- שם העיתון, וסמלו - יונה כלואה בין סבכי תיל קוצני מתמלטת לחופש", כתב בזק.

135 בזק, עמ' 131.

חזרה מהשבי

ניסיונות לשחרור שבויים

בארכיון המדינה קיימת תכתובת ענפה אודות המאבקים לשחרור השבויים, ובעיקר הקשישים והפצועים.¹⁴³

ד"ר ריס התנדב ללוות את הפצועים למחנה השבויים בעבר הירדן. עם שובו לארץ, דיווח למשרד החוץ על מצבם. במחנה השבויים מנה 432 שבויים הבאים בחשבון לשחרור על פי אמנת ז'נבה: מבוגרים מגיל 45, צעירים מתחת לגיל 16, חולים, נכים ונשים. הוא האשים את נציג הצלב האדום, ד"ר לינארס, בכך שאישר לשבות פצועים ואזרחים רבים.¹⁴⁴

"הורגשה תכונה רבה לקראת יציאתם של 23 השבויים הפצועים קשה, הזקנים והילדים" כתב ביומנו אליצור בן גור ביום 28 בנובמבר 1948. "מצב הרוח היה מרומם. הנוסעים קבלו בגדים חדשים ונעליים. הנהלת המחנה קיימה ישיבה ובה חובר דו"ח לממשלה. הדו"ח הוסתר אצל ר' משה יצחק דנציגר, ושאר ישוב הכהן נקבע כדובר בשם המחנה. בתוך הגבס שעל רגלו הוברח היומן שכתבתי במהלך הקרבות, והוא הבטיח להעביר את החומר לביתי".¹⁴⁵

"23 השבויים הראשונים נעשו עכשיו בנים יקרים לכולם", כתב יומיים מאוחר יותר שמואל בזק ביומנו. "מבקרים אותם משוחחים. מעבירים דרכם דרישות שלום, מוסרים כתובות ומסתכלים עליהם - בכלל - כעל יצורים מופלאים העומדים לדרוך בעוד כמה ימים על אדמת המולדת, כלומר להגשים את שיא חלומותיו של כל שבוי".¹⁴⁶

יתר השבויים שוחררו בסבבים ע"פ מצבם הרפואי, הנפשי, גילם ומצבם המשפחתי.¹⁴⁷

143 ראו ארכיון המדינה 277/49 ג, חצ 2016/9. תודה ליאיר פרץ על סיועו.

144 דין וחשבון של ד"ר ריס על מחנה השבויים היהודים בעבה"י. 8.7.48 - ארכיון המדינה, חצ 1987/20.

145 בן גור, עמ' 113.

146 בזק, עמ' 144.

על החזרת 23 השבויים הראשונים ראו: עיתון הארץ 30.11.48, עמ' 4, יומני כרמל - ארכיון המדינה <https://www.archives.gov.il/archives/Archive/0b071706802fe2ac/File/0b07170681e6551a>

תודה ליאיר פרץ מארכיון המדינה על סיועו.

147 בן גור, עמ' 125-126.

תמונה קבוצתית של שחקני קבוצת הכדורגל | אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן. עיבוד דיגיטלי
Group photo of the soccer team players | Old Yishuv Court Museum Collection | Digital processing

שמואל בזק תיאר ביומנו: "ענף הספורט העיקרי אצלנו הוא עתה כדורגל [...] בראש הליגה צועדת כעת העיר העתיקה שזכתה השבוע בגביע אום אל ג'מאל".¹⁴¹

קונצרטים

"נציג הצלב האדום הביא עימו שני פטיפונים מהארץ וכמה תקליטים" כתב שמואל בזק ביומנו. "בערב נערך קונצרט "סימפונית הצעצועים לצי'קובסקי, רפסודיה מס' 2 לליסט ואילו שירים ארצישראליים. הקונצרט נערך תחת כיפת השמים וצלילי המוסיקה שזה זמן רב לא שמענו מעוררים חוויות עמוקות. קהל רב התאסף ובא והקשיב מתוך הנאה והתרכזות לצלילים שהכניסו גוונים חיים ומעוררים לאפרוריותם של חיי המחנה".¹⁴²

141 בזק, עמ' 139.

142 בזק, עמ' 117.

השחרור המיוחל

"בשעות הבוקר הגענו לשער מנדלבאום", תיאר אליצור בן גור ביומנו את יום שחרורו מהשבי ב-24 בפברואר 1949. "מסביב נראו תלי חרבות, בתים סדוקים ונפולים [...] והנה אנו רואים חיילים במדים של צבא הגנה לישראל, ושוטר צבאי ישראלי על אופנוע [...] והנה רק ירדתי מהאוטו ופגשתי את הורי, וכולנו נרגשים ובוכים".¹⁴⁸

"הגיע הערב האחרון - ליל חמישי 3 למארס", תיאר ביומנו שמואל בזק את מאורעות היום המשמח. "זמן קצר לאחר לחשיכה, נראו מבהיקים ממרחק - על פני הכביש - אורותיהן של שתיים עשרה מכוניות משא שבאו לקחתנו [...] קבוצה קבוצה תופסת את מקומה במכוניות המסוככות. המקום צר ודחוק, אבל מעולם לא אמר איש: צר לי המקום שאסע לחופש. השער נסגר [...] השיירה מתחילה לנוע. ערפילי הבוקר מתחילים לעלות ופיתולי הדרך הולכים ומתרוממים לעבר ירושלים. במרחק מה מהעיר נעצרת השיירה. חיילי הליווי שנמנמו במשך כל הזמן, תופסים את מקומם. במכוניתנו אנו מעירים את החייל מתרדמתו - ומפירים בכך את התמונה האידיאלית של חייל ישראלי ולגיונר עבר ירדני שנרדמו מבלי משים - בשעת הנסיעה - זה על כתפו של זה".¹⁴⁹

שמואל בזק סיים את יומנו בתיאור השתאותו מהדרך המובילה למחנה צריפין לאחר שחרורו מהשבי:

"החוויה גדולה מהיקלט. הדרך נמצאת בידינו - כל השטחים הללו, שער הגיא, כביש הגבורה [...] כל אלו עכשיו הם שלנו. שלנו. ומועקת תשעת חודשי השבי הארוכים והקשים נופלת בבת אחת - נולדנו מחדש".¹⁵⁰

עם שחרורם של לוחמי הרובע היהודי מהשבי הירדני בראשית מרץ 1949, לקחו הלוחמים פיסת בד ועל גביה ציירו בצבעי דיו את סמל גדוד מוריה. את הדגל המאולתר תלו כאשר הגיעו למעבר מנדלבאום על אחת המשאיות שהובילה אותם לירושלים.

הדגל נשמר ע"י אחד הלוחמים אברהם בנאי ונמסר לאחר פטירתו למשמרת במוזיאון.

באדיבות משפחת בנאי | אוסף מוזאון חצר הישוב הישן

When the Jewish Quarter fighters were released from Jordanian captivity at the beginning of March 1949, the fighters took a piece of cloth and painted the Moriah Brigade emblem on it. When they arrived at the Mandelbaum Gate, They attached this improvised flag to one of the trucks taking them to Jerusalem. The flag was saved by one of the fighters, Avraham Banai, and was gifted to the museum after his death.

From the collection of the Old Yishuv Court Museum | courtesy of Banai family

148 בן גור, עמ' 128.

149 בזק, עמ' 165-166.

150 בזק, עמ' 169.

אברהם הלפרין
ארכיון שמואל אבן אור
Avraham Halperin
Shmuel Even-Or's archives

בחודשים יולי-אוקטובר בשנת 1942 השתתף בקורס מפקדי מחלקות (מ"מ) שהתקיים בביתן אהרון (יולי-אוגוסט) ובג'זערה (אוגוסט-אוקטובר). בשנים 1943-1945 היה מפקד אזור העיר העתיקה והכין תוכנית מפורטת להגנה על המקום.² בסקירה הנרחבת והמפורטת, המכילה 22 עמודים, תיאר הלפרין את אוכלוסיית הרובע, מנהיגותה ומוסדותיה, המבנה הפיזי של הרובע, דרכי הגעה ותקשורת. בסקירתו מופיעים תיאור הרובע הארמני והמוסלמי, הגובלים ברובע היהודי, ותיאור המאורעות בשנות העשרים והשלושים.

עוד בסקירתו תוכנית הגנה מפורטת, הכוללת את מניין הכוחות, הקטעים והעמדות והתמודדות עם תרחישים שונים. לסקירה צורפו מפות, בהן של הרובע היהודי וסביבתו הקרובה בקנ"מ 1:500, שהכין

בעצמו לאחר סיורים שנועדו להיכרות יסודית עם הרובע והעיר העתיקה כולה.³ במקביל לתפקידו הלפרין שימש עד לשנת 1947 במסווה של רב כאיש קשר בין ההגנה לאסירי הארגון שהיו כלואים בבתי הכלא השונים בירושלים, לטרון, עכו ורפיח. בתפקידו זה יצר קשר גם עם אסירי האצ"ל והלח"י.

תפקידו כמרכז ועדת הביטחון של הקיבוץ הדתי - פעילותו בגוש עציון

בשנת 1946 עזב את ירושלים והצטרף לקבוצת ההכשרה "עלומים" - לימים קיבוץ סעד, שעלתה על הקרקע בנגב ב-30 ביוני 1947. זמן מה לאחר מכן הוא מונה כמרכז ועדת הביטחון של הקיבוץ הדתי, ובתפקידו זה טיפל גם ביישובי

2 עדות אברהם הלפרין, ע"י יעקב אשד, 1958-1959, א"צ 922/75 - 291; יגאל שפי, סיכת מם-מם: המחשבה הצבאית בקורס לקצינים ב"הגנה", משרד הביטחון הוצאה אור, המרכז לחקר כוח המגן "הגנה" ע"ש ישראל גלילי מיסוד ארגון חברי ה"הגנה". דור הפלמ"ח, יד טבנקין, תל אביב, 1991, עמ' 234-235.

3 אזור 1, סקירה כללית, קטעים והעמדות, ארגון אזור, הרובע הארמני, א"צ 500/48 - 32.

אברהם הלפרין

ממפקדי הרובע היהודי בעיר העתיקה של ירושלים
במלחמת העצמאות

אברהם הלפרין נולד במינסק, בירת בלארוס, בשנת תרע"ה (1915). הוא למד בחדר מתוקן בביאליסטוק, בבית הספר "תחכמוני" ובגימנסיה העברית "תרבות". הלפרין היה פעיל בתנועה הציונית החלוצית "השומר הדתי" שנוסדה בפולין בשנת 1927, ובשנת 1935 עלה ארצה. הוא החל ללמוד מתמטיקה ופיזיקה באוניברסיטה העברית בירושלים, אך פעילותו האינטנסיבית בארגון "ההגנה", שאליו הצטרף זמן קצר לאחר עלייתו ארצה, הרחיקה אותו מלימודיו. הלפרין, שהשתייך ליחידה דתית של סטודנטים ותלמידי ישיבה, הוצב סמוך לפסח תרצ"ו (1936), לקראת חגיגות נבי מוסא, בבית הכנסת "אור החיים" בעיר העתיקה עם חלק מאנשי יחידתו, כדי להגן על יהודי העיר העתיקה אם החוגגים ינסו להתנפל עליהם. מפקדיו היו שמעון אגסי ויעקב פרנק, בנו של הרב צבי פסח פרנק. לאחר הפסח הוא נשלח שוב לעיר העתיקה והוצב במפקדת האזור בבית החולים "משגב לדרך". לאחר מכן הוצב ב"פלוגה מעופפת מרכזית", שערכה סיורים במקומות שהייתה בהם מתיחות. לאחר מכן התגייס לנוטרות והוצב בנחלת יצחק שליד עין חמד, במטרה לשמור על עובדי מחצבה מעבר לכביש הראשי לירושלים.

בחורף 1936-1937 עסק בשמירה בשכונות שונות בירושלים ובאימונים שנערכו במתבן מעל הרפת בקריית ענבים. בשנים 1938-1939 הוא סיים קורס מ"כים.¹

1 עדות הלפרין, רחל ינאית, יצחק אברהמי ירח עציון (עורכים), ההגנה בירושלים ספר ראשון תר"פ-תש"ז, ארגון חברי ההגנה בירושלים ע"י קרית-ספר, ירושלים, תשל"ג, עמ' 169-171.

בדיון שערך דוד בן גוריון עם אנשי המטכ"ל והמומחים לענייני ערבים ב-2 בינואר 1948, ציין אליהו ששון את העיר העתיקה כאחת מנקודות החולשה בירושלים.⁹ בן גוריון ביקר בירושלים ב-6-7 בינואר 1948, ומסר למפקד המחוז ישראל עמיר-זבלודובסקי הוראות שכללו התייחסות לעיר העתיקה. את ההוראות רשם ישראל גלילי - "הלל", ראש המפקדה הארצית של ההגנה, וכך כתב: "א. להפעיל בעזרת המחלקה המדינית את הרבנים הראשיים, במטרה ליזום פנייה של כל ראשי הדתות בדבר הפסקת האש בירושלים בכלל ובעיר העתיקה בפרט. [...] ב. העיר העתיקה: 1. [...] צריך לכלול תוספת חמוש לעיר העתיקה. 2. לתכנן אפשרות פריצה לעיר העתיקה. 3. להזהיר בכתב ובעל פה את ערביי ירושלים שאם לא יוסר המצור מעל העיר העתיקה - יגורשו ערביי העיר החדשה ממקומותיהם. [...] 4. אם לא יוסר או יוקל במידה נכרת המצור מעל העיר העתיקה - לבצע התקפות על השכונות הערביות המתאימות בעיר החדשה".¹⁰

כשפרצו מעשי האיבה לא היה ברובע היהודי כוח צבאי להגן עליו. כדי להגן על הרובע ותושביו הוכנסו לשם תגבורות של אנשי ההגנה ואצ"ל. רבים מהתושבים עזבו לירושלים החדשה, ואילו הנשארים היו בלחץ בשל המחסור במצרכים החיוניים, והתלות המוחלטת בסיוע מבחוץ וביחידה צבאית של הבריטים שנכחה בקביעות ברובע.

ב-8 בינואר פרצו תושבים למטה ההגנה בבית החולים משגב לדרך ודרשו לקבל מזון. רק לאחר שנציגיהם נפגשו לשיחה ארוכה עם מפקד הרובע, ישראל פונט, נרגעו הרוחות. ב-11 בינואר דווח מהרובע שיש שוב "עניינים עם הוועד". מפקדי הכוח ברובע לא הכירו את המקום ואת תושביו, והתקשו להתמודד עם הבעיות שנוצרו כתוצאה מהמצב. פונט דרש במברק ממפקד גדוד מכמש, האחראי עליו, ב-11 בינואר: "צריך להתחיל לדאוג באופן רציני לחילופי כל האנשים והמפקדים". ב-13 בינואר דיווחו מהרובע ש"המצב בעיני הוועד והתושבים אינו טוב".¹¹

מרים נוישטט, סטודנטית חברת ההגנה, שהוצבה ברובע היהודי ב-24 בדצמבר 1947, תיארה את פגישתה עם אנשי המקום: "קשים היו חבלי ההסתגלות, עד

גוש עציון כשפרצו מעשי האיבה ב-30 בנובמבר 1947, לאחר קבלת החלטת החלוקה של האו"ם.

לאחר שעשרה מאנשי שיירה לגוש עציון נהרגו ב-11 בדצמבר 1947, הגיע הלפרין לאזור, וביקר בכל היישובים בשם מחלקת הביטחון של "הפועל המזרחי", דיווח לאנשי המקום על המצב הצבאי בארץ ודן עמם על צורכי גוש עציון.⁴

כפועל יוצא מביקור זה הוחלט גם על פינוי הילדים. לאחר כמה ימים של התארגנות, עברו ב-5 בינואר 1948 לירושלים 62 ילדים מכפר עציון ו-11 ילדים ממשואות יצחק בשיירה שאובטחה על ידי הבריטים. יחד עמם יצאו רוב האמהות, הורי חברים ומספר חולים. חלק מהאמהות שנשארו יצאו בשיירה נוספת ב-7 בינואר 1948.⁵ הלפרין הגיע שוב לגוש ב-18 בינואר ללוויית הל"ה שנהרגו בדרכם לגוש עציון, ונפרד במילים קצרות מהחללים בשם המטה בירושלים.⁶

מפקד הרובע היהודי בעיר העתיקה של ירושלים

ההתקפות על התחבורה ועל הולכי הרגל בדרך לרובע והניסיונות לתקוף את הרובע עצמו עוררו חששות כבדים בקרב התושבים. בדוח מודיעיני של מפקדת מחוז ירושלים מ-14 בדצמבר 1947 צוין שקיימת נטייה בקרב התושבים לעזוב עקב הנתק מירושלים החדשה, שגם לקשיים באספקה שוטפת של מצרכים חיוניים ובפרנסה.

"מצב הרוח ירוד וחיים שם בדיכאון", נכתב בדוח. "החננויות סגורות, בתי הספר נעולים, שירותי הניקיון נפסקו. הילדים מתרוצצים ברחובות והתושבים חיים בזוהמה, לכלוך וייאוש".⁷

ד"ר רוזה הולדה, תושבת הרובע, תיארה את המצב בזיכרונותיה: "בציבור התפתחה פאניקה איומה שלא ראיתי מעולם, אף בימים הפרועים ביותר. פתחי הדירות נחסמו בחפצים שונים, נשים צרחו, משכו בשערותיהן ושרטו את גופן".⁸

4 עדות הלפרין א"צ, מיומנו של ב"כ כפר עציון, ט"ו טבת תש"ח (19.12.1947).

5 דב קנוהל (עורך), גוש עציון במלחמתו, עמ' 97-98.

6 עדות הלפרין א"צ 922/75 - 291; קנוהל, שם, עמ' 147.

7 דוח חשמנאי - מודיעין מחוז ירושלים, א"צ 500/48 - 32.

8 זיכרונות ד"ר רוזה הולדה, את"ה חטיבה 57 תיק 57.

9 ד. בן גוריון, יומן המלחמה א', 2.1.1948, עמ' 105.

10 דוד שאלתיאל, ירושלים תש"ח, משרד הביטחון, 1981, עמ' 90; בן גוריון, יומן המלחמה א', 7.1.1948, עמ' 120-122.

11 יומן העיר העתיקה, 8.1.1948, 11.1.1948; 13.1.1948.

קטע של הרובע היהודי מתוך
מפת הלפרין
ארכיון שמואל אבן אור
A Section of the Jewish Quarter
from Halperin's Map
Shmuel Even-Or's archives

ותרבות. נקבע שלרשות המושל יעמדו משטרה מקומית ובית דין והלפרין יהיה הפוסק הקובע בכל העניינים שחברי הוועדות לא הגיעו להסכמה עליהם.¹⁵ מיד עם הגיעו לרובע הקדיש הלפרין את עיקר זמנו לתחום האזרחי וטיפול בארגון חיי התושבים. 5,000 לא"י שהוקצבו על ידי מוסדות היישוב לכלכלת הרובע, שניתנו לפני הגעתו לרובע למוכתר מרדכי וינגרטן, הועברו אליו. הלפרין השתמש בתקציב זה להחייאת חיי הכלכלה ברובע. הוא דאג לתעסוקה ולפרנסה לכולם, כל אחד כפי יכולתו וכישוריו. גם תלמידי החכמים שלמדו בשתי ישיבות וזקני הרובע קיבלו שכר תמורת לימוד ואמירת תהילים.

15 הכרזת מצב חירום בעיר, משטר צבאי, ללא תאריך, א"צ 2644/49 - 359.

שנמצאה השפה המשותפת, עד שחדרה בכולנו ההכרה בשביל מה אנו מנותקים מהסביבה ומבית ההורים, עד שחדר בנו רגש הערבות ההדדית. היו קשיים, אך הכול הושג: השפה המשותפת נולדה במהרה. בשבילנו, ה'אירופים', הייתה זו הזדמנות ראשונה להכיר את עמנו על כל עדותיו, ולקשור קשרי ידידות אמיצים, שגם הזמן לא יוכל להם".¹²

הלפרין, שהכיר את שני "העולמות", ידע לגשר ביניהם במהירות. ב-18 בינואר 1948 הוא העביר מזכר מפורט בן חמישה עמודים לרבנות הראשית, להנהלות הסוכנות היהודית, לוועד הלאומי ולקהילת ירושלים וועדת המצב, שבו תיאור המצב ברובע היהודי והמלצותיו לטיפול. הוא ציין את הקשיים שפקדו את הרובע מתחילת מעשי האיבה, את עזיבתם של רבים מהתושבים (נותרו 1,700 מתוך 2,700) ואת התלות בצרכים החיוניים בירושלים החדשה. בדיווחו שילב הצעה לניהול הרובע ותושביו מבחינה כלכלית ותקציבית, תוך טיפול באספקה, בתעסוקה, בחינוך, ברפואה ובתחום העבודה הסוציאלית.

בסיכום דבריו כתב: "אם רוצים להציל את המצב יש לפעול תכף ומיד, במלוא המרץ ובכל האמצעים. המצב הקיים הוא מסוכן מאוד. הוא בולע כ-5,000 לא"י לחודש, מעסיק מספר עצום של אנשים (בשמירה ובשירותים) ואף גורם לקורבנות - ובכל זאת אינו משמש פתרון. בכל רגע של המשך מצב זה קיים איום כפול: א. פינוי העיר העתיקה (תוך הפגנה מבישה או הסתננות שקטה). ב. הצפת העיר ב-1,700 פליטים מחוסרי בית ופרנסה. להצלת המצב יש להחליט ולפעול תוך תנופה רבה".¹³

הוחלט למנות את הלפרין למפקד הרובע היהודי. ב-18 בינואר הודיעו ממפקדת מחוז ירושלים למפקד הרובע ישראל פונט על הגעתו הצפויה של הלפרין להחליפו.¹⁴

ב-20 בינואר 1948 נכנס הלפרין לעיר העתיקה בתחפושת של איש צוות רפואי. עם הגעתו הוכרז על ידי המוסדות העליונים של היישוב היהודי על מצב חירום ומשטר צבאי, והלפרין מונה לאחראי על ביצועו. הוטל עליו למנות ועדות מקומיות כדי לטפל בכל תחומי החיים: חלוקת מזון, רפואה, תעסוקה, חינוך

12 מרים נ., איכה עמדה בדד העיר העתיקה, דבר, 13.8.1948, עמ' 2, 4.

13 אברהם הלפרין אל הרבנות הראשית, הנהלות הסוכנות ועד לאומי, קהילת ירושלים וועדת המצב, בענין: הישוב היהודי בעיר העתיקה, ז' שבט תש"ח [18.1.48] אע"י, J. 2/3745.

14 יומן העיר העתיקה, 18.1.1948.

עם מינויו של דוד שאלתיאל למפקד מחוז ירושלים בסוף ינואר 1948, הוא קיבל מבן גוריון הנחיות לפעילותו בעיר לתקופה שעד יציאתם ממנה ולאחריה. באשר לעיר העתיקה, הונחה למנוע יציאת יהודים ממנה ושפיכות דמים, ולתפוס את מגדל דוד הצמוד לשער יפו לאחר צאת הבריטים.²¹ בן גוריון ציין ביומנו ב-8 בפברואר 1948, לאחר ששמע דיווח מאליהו לולו שביקר הרובע היהודי: "המפקד אברהם [הלפרין] - איש הפועל המזרחי, ממתיישיבי כפר עציון, יודע מלאכתו ומשבחים אותו. מוצא דרכו לשוב החדש וגם לשוב הישן. מתהלך בנעימות עם אנשי כל המפלגות.²² דב יוסף, ראש ועדת ירושלים, הוא היה אדם מצוין ומתאים ביותר לתפקידו, ולדעתי היה עשוי לשנות את גורל העיר העתיקה, אילו נשאר שם על כנו. [...]. ידע את העיר העתיקה על בוריה ויכול היה למצוא את דרכו ברובע היהודים מעל הקרקע והתחת לקרקע, דרך מרתפים ועל הגגות. היה בעל כושר ארגון רב ומהיר החלטה. בהיותו אדם אמיץ ודתי בכל לבו עשוי היה להתקבל על דעת האזרחים והלוחמים כאחד."²³

הוצאתו של הלפרין מהרובע על ידי הבריטים

ב-5 במרץ 1948 לפני הצהריים נעצר הלפרין על ידי חיילים בריטים כשיצא מביתו של מוח'תאר הרובע מרדכי וינגרטן. הוא הועבר לירושלים בשיירה שהגיעה באותו יום. לפני כן העביר את הפיקוד למשה רוסנק. בשעה 15:00 דיווח הלפרין לרובע: "נחקרתי ושחררתי. אחזור בקרוב. היו חזקים!"²⁴ הלפרין, כמפקד פלוגה ו' בגדוד מוריה, המשיך גם בהיותו בירושלים להיות אחראי על העיר העתיקה.²⁵ ב-22 במרץ הודיעו מגדוד מוריה לרוסנק שנעשים מאמצים להחזיר את הלפרין לרובע. ב-2 באפריל הלפרין הצטרף לשיירה שהביאה אספקה לרובע. הוא הגיע עד שער ציון, אך הקצין הבריטי בוב פוקנר, שהיה שם והכירו, לא אפשר את כניסתו לרובע והוא הוחזר לירושלים. ב-5

האספקה שהגיעה לרובע חולקה לבעלי החנויות תמורת תשלום, והתושבים שילמו להם עבור המצרכים מכספי המשכורות שקיבלו. הנוער הוכנס למסגרות חינוכיות, כולל גדנ"ע. חלק מהנערים גויסו כקשרים.¹⁶ שינוי זה גרם למאבק עם וינגרטן, שהתקשה להשלים עם העובדה שהסמכות לטיפול בענייני הרובע עברה להלפרין.

בעיה זו הובאה לידיעתו של בן גוריון, אשר ציין ביומנו ב-25 בינואר: "וינגרטן הלשין [זה] [זו] הפעם השלישית) על ה'הגנה', שהיא מחלקת מזון [המובא לעיר העתיקה] שלא כשורה ולוקחת לעצמה את הטוב ביותר."¹⁷ ב-2 במרץ הונחה הלפרין שלא לאפשר לבנותיו של וינגרטן להגיע למקום הגעת השיירות לרובע ולאסור עליהן קשרים עם הבריטים.¹⁸

כמה ימים לאחר מכן עזב ישראל פונט את הרובע, והלפרין החל לטפל גם בצד הצבאי. ראשית פעל ליישום תוכנית ההגנה שהכין בתקופת פיקודו הקודמת על הרובע. הרובע חולק לחמישה גושים מוגנים היקפית, עם אפשרות לפעולה עצמאית או בשיתוף פעולה עם גושים נוספים. בכל גוש היה סליק עבור הנשק ואספקה לשעת חירום. הוקמו עמדות לחימה ועמדות תצפית, הוכנו דרכי הגעה מוסתרות דרך גגות ובאמצעות פריצת קירות. העבודות בוצעו על ידי אנשי המקום בהנהלתו של משה וולפנהוט מסולל בונה, שנשלח לרובע.

הורחב גיוס תושבי הרובע בהתאם לגילם וליכולותיהם.¹⁹ גרעין מ"משמר העם" שהיה ברובע הורחב ומספר חבריו הגיע ל-35. אנשי המשמר איישו מחסומים, שמרו על הסדר הפנימי ומנעו הפקעת מחירים. הבריטים מצדם התייחסו בכבוד אל חברי הארגון והכירו בו כגורם לגיטימי.²⁰

16 עדות הלפרין, א"צ 922/75 - 291; דב יוסף, קריה נאמנה, עמ' 63-65; יוסף, גורקה, העיר העתיקה (ראיון עם הלפרין), הצפה, 21.5.1965, עמ' 1.

17 ד. בן גוריון, יומן המלחמה, 25.1.1948, עמ' 182; יצחק לוי, תשעה קבין: ירושלים בקרבות מלחמת העצמאות, מערכות צה"ל משרד הביטחון והוצאה לאור, תל אביב, 1986, עמ' 35-37.

18 דרומי [מפקד גדוד מכמש] אל דרורי [מפקד הרובע], 2.3.1948, א"צ 922/75 - 1095/7.

19 א. לירון, ירושלים העתיקה, עמ' 79; עדות הלפרין, א"צ 922/75 - 291; דב יוסף, קריה נאמנה, עמ' 65-66.

20 אהרן לירון, ירושלים העתיקה במצור ובקרוב, עמ' 81; קובץ חיל משמר העם בירושלים: תש"ח-תש"ט, עמ' 23-24.

21 קו פעולה בי-ם, ללא תאריך, א"צ 150/86 - 4; ד. בן גוריון, יומן המלחמה א', 31.1.1948, עמ' 196-197, 6.2.1948, עמ' 208.

22 ד. בן גוריון, יומן המלחמה א', 8.2.1948, עמ' 214-215.

23 דב יוסף, קריה נאמנה, עמ' 63.

24 יומן העיר העתיקה, 5.3.1948.

25 פקודת יום גדוד מוריה "שדמי", 14.3.1948, א"צ 553/50 - 45.

לימוד, שמירה או מקבלים עזרה סוציאלית. אין יותר מקום לחלוקת מצרכים". מספר המועסקים גדל ובראשית מרץ 1949 הגיע ל-380.²⁸ בתחום הצבאי הלפרין עסק בהשלמת תוכנית "שפיפון" - השתלטות על עמדות מפתח בעיר העתיקה מיד עם עזיבת הבריטים. הוא דאג לתוספת נשק עבור הרובע ולכספים למימון רכישת נשק, שנעשתה על ידי אנשי הרובע מבריטים ומערבים.²⁹ תוך כדי הקרבות על הרובע הוא נתבקש לסייע באש מרגמות. הוא עשה זאת באמצעות מרגמת שלושה אינץ' שהציב בחלק הצפוני של מחנה אלנבי. את המטרות הוא קיבל מפריץ-שלום עשת ממטה המחוז.³⁰ הלפרין, ששימש כמפקד פלוגה בגדוד החי"ש מוריה, נשלח בראשית אפריל להר הצופים יחד עם מ"פ נוסף בגדוד, יהושפט הרכבי, לארגן את מערך ההגנה על המקום. לאחר שבדקו את המצב במקום הם המליצו לקבוע מחדש את מיקום העמדות, להחליף את מערכת הביצורים העל-קרקעית לתת-קרקעית, לחפור תעלות קשר, לארגן את ההר בשני מוצבים מוגנים נפרדים - האוניברסיטה והדסה - במקום להתייחס לשטח כיחידה אחת ולקיים סיורים פנימיים. הלפרין בדק בנפרד גם את האסון שאירע לשיירה בדרכה להר הצופים ב-13 באפריל, והמליץ לצייד כל משוריין במכשיר קשר ולהתקין פתח יציאה נוסף ברצפת המשוריינים.³¹

לאחר שהתברר שלהלפרין לא תהיה אפשרות לחזור לפקד על הרובע היהודי, הוטלו עליו תפקידים בגזרות שונות בירושלים החדשה. בין התפקידים שמילא, היו אחראי על שכונת גבעת שאול כממלא מקום זמני של המפקד יונה בן-ששון נמפקד "חבל 1" - הגזרה הדרומית של העיר שכללה את רמת רחל, ארנונה, תלפיות ומקור חיים. בתפקידו זה סייע למנוע מתגבורות ערביות להגיע לגזרת קטמון בעת הקרב המכריע על כיבוש השכונה בסוף אפריל 1948. לאחר עזיבת הבריטים, כבשו הכוחות בפקודו את מחנה אלנבי במסגרת מבצע "קלשון" ואת שכונת אבו תור. כמו כן, שימש בתפקיד מפקד גזרת שיכון פאג"י בשכונת סנהדריה, מפקד גזרת מוצא-קסטל, ארזה וצובה וכיבוש המבנה בו לפי המסורת

באפריל נעשה ניסיון לשכנע את פוקנר לאפשר את חזרתו של הלפרין בזכות יכולתו להסדיר את ענייני תושבי המקום, אך ללא הצלחה.²⁶

פעילותו של הלפרין לאחר הוצאתו מהעיר העתיקה

יחד עם תפקידיו הנוספים בירושלים בגזרות שונות בעיר, הלפרין פעל ביוזמתו לסייע לרובע היהודי בתחומים שונים מול הוועד הלאומי ומול המפקדה הצבאית בעיר, וזכה לשיתוף פעולה מצדם.

כך למשל כתב הלפרין ליצחק בן צבי, עשרה ימים לאחר שהוצא מהרובע היהודי, על שיפור מצבם של בני הנוער ושל אנשי המשלחת החינוכית שפעלו ברובע: "יש לדאוג להסדרת ענייני הנוער והצעירים [...] בל יעזבו חלילה את המקום. לשם כך יש צורך דחוף להרכיב משלחת חינוכית של 26 מדריכים ומורים, אשר ישלימו את המחנכים החסרים ואף יחליפו את הנמצאים זה מזמן במקום. את האנשים יש לבחור בהתאם לתביעות שהמקום, על תנאי העבודה והחיים המיוחדים שבו, מעמיד לגבי אופים וסגולותיהם הנפשיות של האנשים. להבטיח כלכלה למורים ולמדריכים. להבטיח תקציב מתאים למפעלים, תעסוקה ומלאכה לנוער".²⁷

הלפרין ראה חשיבות רבה בתעסוקת האוכלוסייה שנשארה ברובע. בבדיקה שערך טרם כניסתו התברר לו שרק לכ-100 תושבים מתוך 1,700 יש משכורת ללא תלות במצב. 1,600 הנותרים נשארו למעשה ללא פרנסה, מצב שנוצר בעיקר מחוסר היכולת לצאת מהרובע. 700 מתוך חסרי הפרנסה הסתדרו בכוחות עצמם לפני פרוץ מעשי האיבה, ורק עתה עקב המצור נדרשו גם הם לסייע.

הלפרין פעל לצמצם ככל הניתן את חלוקת הכספים ("החלוקה") כמקור להכנסה ולשלם תמורת עבודה. כבר ב-25 בינואר, חמישה ימים לאחר הגעתו לרובע, הוא דיווח לטובה יוגל, שריכזה בוועד הקהילה ירושלים את הטיפול ברובע היהודי בעיר העתיקה: "כל תושבי העיר העתיקה מועסקים כבר בעבודה,

28 הלפרין אל יוגל, 25.1.1948, אע"י 2/3745 נ; א. לירון, ירושלים העתיקה במצור ובקרב, עמ' 84-85; ד. בן גוריון, יומן המלחמה א', 8.2.1948, עמ' 214 - דיווח אליהו לולו לבן גוריון לאחר ביקוריו ברובע היהודי.

29 עדות הלפרין, א"צ 922/75 - 291.

30 עדות הלפרין, א"צ 922/75 - 291.

31 עדות הלפרין, א"צ 922/75 - 291.

26 יומן העיר העתיקה, 22.3.1948, 2.4.1948, 5.4.1948; דב יוסף, קריה נאמנה, עמ' 68-66.

27 הלפרין אל בן צבי, 10.3.1948, אצ"מ 1/8742/2 נ.

קבור דוד המלך, מידי הלגיון הערבי. הלפרין אף שימש כמפקד פלוגה בניסיון לכבוש את רכס בית ג'אלה במבצע "יקב". לאחר תום מלחמת העצמאות המשיך לשרת כקצין בצבא קבע עד לשנת 1955.

לאחר שחרורו ניהל את מדור החינוך הדתי ב"עליית הנוער", ובראשית שנות ה-60 החל ללמוד בחוג לתלמוד באוניברסיטת בר אילן. בשנת תשל"ח השלים עבודת דוקטורט, על פירוש "ספר המרדכי" על מסכת בבא קמא. הלפרין נפטר ממחלה ב-20 ביוני 1982.

לסיכומו של דבר, אברהם הלפרין היה מפקד שהכיר היטב את הרובע היהודי בעיר העתיקה של ירושלים מכל היבטיו: הפיזי והאנושי. הפיקוד על הרובע בתנאים של מצור ולחימה היה אתגר מסובך, והיה ברור לכולם שהלפרין הוא המתאים ביותר לכך מבחינת אישיותו והכרת הגזרה.

המפקדים שהגיעו עם התגבורת שהוכנסה לרובע מיד לאחר פרוץ מעשי האיבה התקשו לעמוד במשימה, והיה חשש שהרובע לא יחזיק מעמד. הלפרין נקרא למשימה כפולה: הן לטיפול בפן האזרחי של הרובע כמושל צבאי והן לטיפול בפן הצבאי כמפקד המקום, ואכן תוך זמן קצר הצליח לייצב את המצב ברובע ולארגן אותו לאתגרים הצפויים.

הלפרין הוצא מהרובע על ידי הבריטים, שלא אפשרו את חזרתו, אולם התשתית שהצליח להקים בחודש וחצי שבהם שהה ברובע הייתה הבסיס לעמידתו בחודשים שלאחר מכן. למרות תפקידיו הצבאיים המתגרים בגזרות שונות בירושלים, הוא מצא מידי פעם פנאי לסייע לרובע. יש להניח שאילו היה נשאר ברובע כמפקדו גם בתקופת הלחימה האינטנסיבית שלאחר צאת הבריטים מהעיר העתיקה ב-13 במאי, היה הדבר תורם משמעותית ליכולת העמידה של הרובע.

גלות, בניין וזיכרון בתי הכנסת וסידור השבי של חכם ברוך עמדי

זהו סיפור על חורבן קהילתי, על גלות אישית ועל בנייה מחודשת; על עלייה, עמל כפיים ושמחת התפילה; על בית כנסת צנוע שנדד ממקומו אך נושא עד היום את השם שהעניקו לו מייסדיו; ועל סידור ייחודי, בכתב ידו של חכם אהוב, שנכתב בימי אלול וליווה את תפילות הימים הנוראים של שבויי הרובע היהודי בשבי הלגיון.

"יחידי מול שריד בית מקדשנו":

הרב עמדי ובתי הכנסת הכורדיים בעיר העתיקה

חכם ברוך עמדי נולד בעמדיה שבכורדיסטן בשנת 1909. על נסיבות לידתו סופרו לימים אגדות שונות, ועם פטירת אביו - חכם חיים - כשהיה הוא עצמו כבן שש עשרה, החל משמש כחזן וכקורא בתורה בבית הכנסת המשפחתי. זמן קצר לאחר מכן הצליחה המשפחה אחרי תלאות שונות לעלות ארצה, והתיישבה ברובע היהודי בירושלים, ברחוב המידאן¹. באותו הרחוב, לימים רחוב משגב לדרך, אף הוקמו בתקופת המנדט שני בתי כנסת של בני העדה

1 על מקום מגוריו של הרב עמדי (שכונה כנראה גם בשם "מזרחי") ברובע היהודי, ראו: ' בן אריה, הרובע היהודי בעיר העתיקה בירושלים, ירושלים תשע"ה, עמ' 53, הערה 283. לתולדותיו של הרב עמדי, ראו: "המקובל הרב ברוך עמדי זצ"ל". mountofolives.co.il/he/news-הרב-ברוך-עמדי-לצז/#tab=gsc (אוחזר ב-23.3.2023).

תפילה יהודית באום אל ג'מאל

באום אל ג'מאל פגשו פליטי הרובע, בהם אזרחים ולוחמים גם יחד, בשבויי גוש עציון, גזר, נהריים, ארמון הנציב, לטרון וחברת האשלג בים המלח. לצד מוסדות נוספים נפתחו ופעלו במחנה מספר בתי כנסת, שבהם התפללו חלק מן השבויים מדי יום - ובייחוד בחגים ובימים הנוראים.⁵

על חוויית התפילה המשותפת של בני הקבוצות השונות במחנה נכתב לימים: "קולות רינה ושירה נישאו באוויר. המחנה מקדם את שבת המלכה. קבוצות קבוצות עומדות מכוונות כשפניהן כלפי החמה השוקעת. קבוצה ומנהגה, קבוצה ודרכיה בתפילה. ספרדי העיר העתיקה התכנסו בין שני אוהלים, בפניה אחרת החסידים וריקודיהם, ואנשי עין צורים ומשואות עמדו מכוונסים ברחבה, כששליח הציבור מתפלל בשביל כל הקהל".⁶

עם זאת, תנאי החיים בשבועות הראשונים לשהותם היו קשים, ולרשות השבויים עמדו בתחילה רק ספרים אחדים וזוגות תפילין בודדים. אומנם התפילות בציבור התקיימו כסדרן, ולאחר תקופה מסוימת אף הגיעו לשבויים סידורים שנשלחו אליהם מישראל, ואפילו ספר תורה. ואולם על פי עדותו של הרב שלמה מן-ההר, ממנהיגי השבויים, נוצרו עד מהרה התלבטויות הלכתיות שונות, שנגעו בין השאר לקביעת נוסח התפילה של בני ארץ ישראל השהים (לפחות לעת עתה, ואין לדעת לכמה זמן) בחוץ לארץ.

כך נתוודע הרב מן-ההר מקרוב גם לדמותו של חכם עמדי, שהיה מקובל מבחינה הלכתית על רבים מן השבויים - אולם חלק לעתים על אחדות מהכרעותיו של הרב האשכנזי.⁷ כך, חרף פסיקתו העקרונית של הרב מן-ההר, שלפיה יש לנהוג לפי שעה על פי מנהגי חוץ לארץ, התקשה הרב עמדי עצמו לוותר על מנהגי ארץ ישראל שבהם הורגל מאז עלייתו.

בראשית ימי אלול החלו השבויים מתלבטים כיצד לקיים את תפילות הימים הנוראים, כשבידיהם לא נמצאו מחזורים מתאימים לתפילה. הרב עמדי, שהבין אף הוא כי ייאלץ להתפלל בימים הנוראים בעל פה, החל מתכונן לתפילות אלה מבעוד מועד. במחברות פשוטות, 16X20 ס"מ, שאותן מצא במחנה, החל כותב

הכורדית בירושלים: בשנת ת"ש בית הכנסת "צעקת הדל", שפעל במתחם שבו פועלת כיום ישיבת הכותל, ובית הכנסת "עוזר דלים", שפעל סמוך למפגש הרחובות משגב לדך וחיי עולם.² הרב עמדי היה ככל הנראה מייסדו ומנהיגו של בית הכנסת "צעקת הדל", עד נפילת הרובע במלחמת העצמאות.

על מראהו וייחודו של אחד משני בתי הכנסת כתב לימים הסופר ואיש הקונסוליה הפולנית דאז אברהם אדלר, כי "בית הכנסת הקטן של הכורדים עלה בעיניי על כולם [...] בית תפילה יחידי שעמד מול שריד מקדשנו [...] מדרגות אבן חלקות הובילו דרך פרזודור אפל וחשוך לגג שטוח אשר ממנו נתגלתה ירושלים בכל יופייה ובכל הדרה. ומשם פונים היו ונכנסים לבית הכנסת. היה זה חדר גבוה ורחב-ידיים, מוצף אור שחדר דרך חלונות גדולים הקרועים לרווחה בקירות. שטיחים יקרים משופעי צבעים ומרהיבי עין כיסו את רצפתו, וספסלים עשויים עץ, מרופדים בכרים שצבעם כחול לבן, עמדו מסביב לקירות. ארון הברית חטוב היה מאותו עץ ובצבע דומה, ופרוכת קטיפה עבה, רקומה מלאכת מחשבת, קישטה את הארון [...] הקירות העבים והתקרה הקעורה, המכוסים בציורי שמן, משכו את לב רואם וניכרה בהם יד אמן".³

אומנם זמן מה לאחר עלייתו ארצה הפך הרב עמדי לחלק מחבורת המקובלים "צמח צדיק", שפעלה בבית החולים משגב לדך הסמוך לביתו, בהנהגת הרב המקובל יצחק אלפיה, אולם הוא עצמו עבד לפרנסתו הדחוקה כפועל בניין ולאחר מכן כסבל. מדי בוקר היה עושה את דרכו בצוותא עם כמה מבני עדתו לרחוב הסולל, כיום רחוב החבצלת שבמרכז ירושלים, וממתין לעבודות סבלות שנזדמנו לו מעת לעת.

ברובע התגורר עמדי עם משפחתו בדירה קטנטנה, "נקייה למופת ומסודרת להפליא, ועל אף ריהוטה הפשוט והדל עשתה רושם נאה".⁴ עם זאת, על פי חבריו הוא עצמו לא היסס לוותר מפעם לפעם על עבודת יומו, כשהיה סבור שאחד מחבריו-תלמידיו נזקק לה יותר ממנו.

מתוך אחריות לבני הקהילה הכורדית הקטנה בעיר העתיקה, נותר הרב עמדי להתגורר ברובע היהודי עד נפילתו, ובתום הקרבות נפל בשבי הלגיון עם יותר מ-300 איש נוספים, ונשלח למחנה השבויים באום אל ג'מאל.

2 א' דוידסון, הרובע היהודי וכל נתיבותיו, ירושלים תשע"ז, עמ' 119-121.

3 א' אדלר, היה צדיק וראו - איננו עוד, ירושלים תשכ"א, עמ' 99-100.

4 שם.

5 ש' בזק, בעיר דוד ובשבי הלגיון: פרקי יומן, ירושלים תשי"ד, עמ' 127-128.

6 מתוך עדות באתר ההנצחה והמורשת בכפר עציון. מובא גם בתוך: י' קפלון (עורך), ממך אליך: ספר השבת, תל אביב 2010, עמ' 44.

7 פ' שטיינר, ההר הטוב הזה: חייו ופעלו של הרב שלמה מן-ההר, ירושלים 2008, עמ' 211-212.

מכפר יובל לקטמון: ייסודו מחדש של "צעקת הדל"

לאחר כשנתיים שבהן שהו כלל פליטי הרובע בירושלים המערבית, בייחוד בשכונת קטמון הערבית, שהתרוקנה במלחמה מתושביה, בשנת 1952 עברה קבוצת פליטים, מרביתם יוצאי כורדיסטן, להתגורר במושב כפר יובל שבאצבע הגליל, בין קריית שמונה למטולה. בראש הקבוצה עמד חכם עמדי, שעודד את בני קהילתו להצטרף למצווה, וקיווה כי במושב החדש יוכלו הפליטים לשקם את חייהם במלואם.

על עידודו את בני עדתו בהקשר זה דווח גם בעיתונות: "אין הוא מטיל מרות על בני עדתו. הוא מבהיר, מסביר ומשכנע. שקט, נעים הליכות, איש תורה ובעל נפש, נקי כפים ובר לבב. הוא המנהיג האמיתי ועל פיו יישק דבר [...] בית כנסת צריך לעמוד על תלו למן היום הראשון לעלייה, וכן מקווה [...] הודות לשקידתו של החכם ברוך, שעמד לימין העוסקים בהתיישבות, התגברנו על המכשולים הרבים - והעלייה על הקרקע הוגשמה".⁹

ואולם לאחר כשנתיים של עמל, תקוות, אכזבות ולא מעט עימותים עם פקידי הסוכנות ("המורד הראשון היה חכם ברוך עמדי"), החליטה קבוצת הפליטים לעזוב את המושב ולשוב לירושלים - תוך שבעיתונים מצוטט שוב דווקא הרב עמדי, כמי שבא בדברים פעם אחר פעם עם פקידי המוסדות השונים, ושקיבל לבסוף את ההחלטה הדרמטית לעזוב את הכפר באופן סופי.¹⁰ בירושלים השתכנה הקבוצה פעם נוספת בקטמון הישנה, לצד רבים משכניהם מן הרובע היהודי - אשכנזים ומזרחים גם יחד.¹¹

בית הכנסת העיקרי ששימש עד אז את פליטי הרובע בשכונה היה ה"שטיבלאך" הנודע, שמרבית מתפלליו היו אשכנזים, אך לצדו הוקמו כמה וכמה בתי כנסת נוספים שנדדו מן הרובע היהודי ונוסדו מחדש במערבה של העיר.¹²

מימין, הרב ברוך עמדי יושב ולצידו אחיו יעקב, במחנה השבויים בירדן באדיבות משפחת עמדי

On the right, Rabbi Baruch Amedi sits with his brother Yaakov next to him, in the POW camp in Jordan.
Courtesy of the Amedi family

חלקים שלמים מתפילות השנה והימים הנוראים, על פי הנוסח המדויק שאותו זכר בעל פה כל שנותיו.⁸

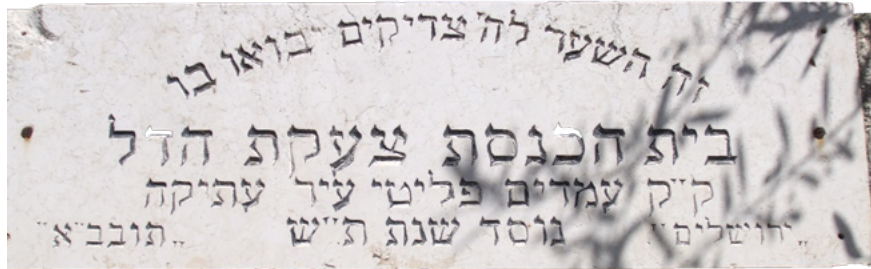
ארבע המחברות שנכרכו מאוחר יותר לכדי סידור אחד חולקו באופן הבא: תפילת ראש השנה; תפילות יום הכיפורים (להוציא תפילת מוסף); תפילת מוסף של יום הכיפורים; תפילות לחול, לשבת ולראשי חודשים. מאחר שתפילות ימות החול והשבתות מוכרות לכול, יש להניח שהקטעים שנכתבו על ידו ראשונים היו אלה הנאמרים בימים הנוראים, ובייחוד הקטעים שמרבית הקהל, מטבע הדברים, אינו יודעם בעל פה.

ב-3 במרץ 1949 שוחרר חכם עמדי מן השבי בצוותא עם כלל השבויים שנותרו עד אז במחנה, ונטל את הסידור הזמני עמו, בדרכו חזרה לישראל. כמה עשרות שנים מאוחר

יותר תרמה משפחתו את הסידור הייחודי למוזיאון חצר הישוב הישן שברובע היהודי, המוקדש לסיפורם של החיים היהודיים ברובע עד מלחמת העצמאות. על מספר עמודים בסידור מתנוססת עד היום החותמת הפשוטה, שבה עשה שימוש עד פטירתו בשנת 1999: "ברוך חיים עמדי, פליט העיר העתיקה, פעה"ק ירושלים ת"ו".

8 לסקירה ראשונית על הסידור, ראו: ג' גביש, במצור ובקרב בשבי הירדני ובחזרה למדינת ישראל החדשה (קטלוג התערוכה), מוזיאון חצר הישוב הישן 2005, עמ' 53; י' ילון, "תפילה לשנה טובה, גם בשבי הירדני", ישראל היום, 19 בספטמבר 2014.

9 י' גינצבורג-לוריא, "מכורדיסטן - לישוב גבול בגליל", דבר, 3 בנובמבר 1952, עמ' 2.
10 ראו: י' חזון, "מרד המתיישבים הדתיים בכפר יובל", הצפה, 10 בפברואר 1956, עמ' 2; י' קדמי, "נחשול עזיבות בכפרי הגליל: פליטי העיר העתיקה טוענים שרומו", 1 בדצמבר 1955, עמ' 2; "הכורדים מיובל חוזרים לירושלים", הארץ, 26 בדצמבר 1955, עמ' 5.
11 על ניסיון ההתיישבות הכושל בכפר יובל, ראו למשל: א' פיקל-צברי, "שיכון מפוני העיר העתיקה", הנ"ל (עורכת), ממשבר לתקומה: סיפורם של מפוני העיר העתיקה, ירושלים 2018, עמ' 32-33.
12 על מהלך זה ראו: ר' גפני, "לפליטי העיר העתיקה: מוסדות הדת של פליטי הרובע היהודי בעיר החדשה", שם, עמ' 36-46.

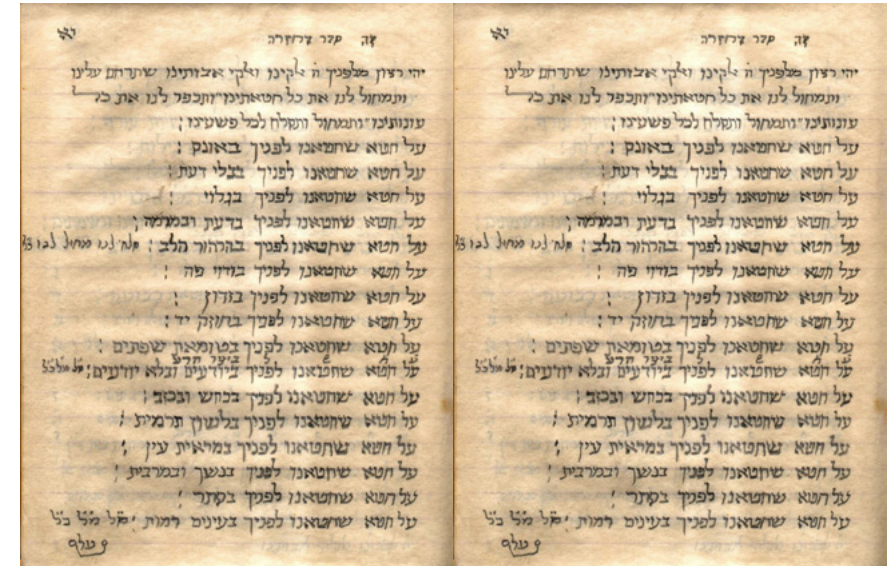

בית הכנסת "צעקת הדל" | צילם: ד"ר ראובן גפני
The Tzeakat Hadal Synagogue | Photographer: Dr. Reuven Gafni

לו עם שכנו האדמו"ר יוחנן סופר מערלוי, שלפיו השניים יחלקו ביניהם את כל שעות היממה בלימוד תורה של קבע.¹³ כשבוע לאחר תום מלחמת ששת הימים שמע הרב עמדי כי משרד הדתות מכנס את כלל גבאי בתי הכנסת שפעלו בעבר ברובע, כדי לדון בשאלת השבתם לרובע היהודי וייסודם מחדש במקומותיהם המקוריים. מאחר שהוא עצמו לא הוזמן לאסיפה, כתב למשרד הדתות: "הנני מביא לידיעת כבודכם שהיה לי בית הכנסת בעיר העתיקה, ברחוב המידאן, והיה בתוכו 4 ספרי תורה וכן הרבה ספרי קודש וציוד רב. אני מקווה בעזרת ה' שתכללו אותנו במי שהיו בעיר העתיקה [...] ובזכות שחרור ירושלים נזכה לגאולה שלמה במהרה בימינו".¹⁴ בסופו של דבר, מרבית בתי הכנסת שחרבו ברובע היהודי במלחמת העצמאות לא נבנו מחדש עד היום. תחת זאת ממשיך "צעקת הדל" גם כיום לשמש את בני קהילתו - חלקם צאצאיהם של מפוני הרובע וחלקם מתפללים שזה מקרוב באו - בשכונת קטמון הישנה. מקורו הגיאוגרפי של בית הכנסת מצוין עד היום באכסדרת הכניסה המשופצת, תמונתו של חכם עמדי תלויה אף היא במקום, ובאחדים מן הספרים הישנים ניתן למצוא עדיין את חותמתו האישית, המעידה עליו כפליט העיר העתיקה. הסידור שכתב בימי אלול תש"ח עודו שמור במוזיאון חצר הישוב הישן, והקטע המוקדש לתפילות ראש השנה מוצג בו מדי שנה, כהכנה לתפילות הימים הנוראים. ואנו? הלוואי שנזכה אף אנו שתפילות "הימים הנוראים" תיחרטנה על לוח לבנו מילה במילה - ושלא נידרש עוד לאמירתן בעל פה על אדמת ניכר.

13 על כך ראו: המקובל הרב ברוך עמדי זצ"ל (לעיל, הערה 1).

14 חכם ברוך עמדי למשרד הדתות, 12 ביוני 1967, ארכיון המדינה, גל-12468/7.

קטע מן המחזור לימים הנוראים שכתב הרב ברוך עמדי בשבי הלגיון תרומת משפחת עמדי. אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן
Excerpt from the cycle for the High Holy-Days written by Rabbi Baruch Amedi in the Legion's captivity.

Donated by the Amedi family. Old Yishuv Court Museum archives

בשנת 1955 ייסד חכם עמדי מחדש גם את בית הכנסת "צעקת הדל", ברחוב השיירות שבמרכז השכונה. ואכן, על משקוף השער הפונה לרחוב נחקק כך: "זה השער לה', צדיקים יבואו בו. בית הכנסת צעקת הדל, ק"ק עמדים פליטי העיר העתיקה, נוסד בשנת ת"ש, ירושלים תובב"א". באופן זה, כך מסתבר, ביקשו הפליטים להדגיש את מקום מגוריהם הקודם, ואת מחויבותם לזכרה ולקדושתה של העיר העתיקה, שממנה גורשו.

"שהיה לי בית כנסת בעיר העתיקה": מנהיג שכונת-רוחני

מאז ייסודו של בית הכנסת המחודש שב חכם עמדי והנהיגו, תוך שהוא מקפיד לעסוק באופן קבוע - בעצמו - גם בניקיונו הפיזי ובהכנתו לתפילה מדי יום. בבית הכנסת היה נוהג לשהות שעות ארוכות בכל יום, בהתאם לסיכום שהיה

י"ט באייר

יום ירושלים הנשכח בתקופת העיר החצויה

מזמור קינה המתאר את גלות בני ממלכת יהודה לבבל לאחר חורבן בית ראשון ונהוג להזכירו בציון מנהגי האבלות על החורבן. מזמור זה נושא בתוכו שפע של מרירות מצד המשורר המסיים בקללה קשה ובבקשת נקמה מבבל המזוהה עם אדום.³ בארץ ישראל בעת החדשה, נזכר שוב הצירוף "יום ירושלים" כסמל לחורבן בתקופת "המדינה שבדרך" במספר הקשרים: בספרות ובשירה שהיו חלק מחיי התרבות של היישוב היהודי,⁴ בעקבות ידיעות שהתקבלו על שואת יהודי אירופה במלחמת העולם השנייה⁵ וכמו כן במהלך מלחמת העצמאות, לאחר פיצוץ מכונית התופת ברחוב בן-יהודה בירושלים (22.2.1948).⁶ בצהרי יום שישי, י"ט באייר (28.5.1948), הסתיים המצור על הרובע היהודי בעיר העתיקה בירושלים והוא נכבש בידי כוחות משולבים של ערבים בלתי סדירים וחיילי הלגיון הערבי. "עמידת הגבורה והמאבק העקשני של מגיני העיר העתיקה שנמשך כששה חודשים - הגיע לקיצו [...] אחרי שתחמושתם של המגינים אזלה ונורה הכדור האחרון [...] גם האויב לא יכול שלא להתפעל ממלחמה כה עקשנית".⁷ ביומיים הבאים הממשלה הזמנית לא פרסמה הודעה רשמית על נפילת הרובע היהודי בעיר העתיקה ועל כך הוטחה בה ביקורת ציבורית בעיתון "הבוקר":

"עם סיומה המעציב של פרשה זו, פרשת המלחמה על הרובע היהודי בירושלים העתיקה, אנו מחכים לגלוי-דעת רשמי של ממשלתנו. הודעה יבשה של ה'הגנה', מנוסחת בצורת קומוניקט רשמי של מפקדה צבאית אינה מסוגלת למלא מקומו של גלוי-דעת כזה, שהעם רוצה לראות בו גם הסבר למלחמה זו, לקרבנות שנפלו בה ולסיבות שגרמו לסופה הטראגי. גלוי-דעת זה צריך לתת עידוד לצבור, גם אחרי הקרב הזה, ולהביע תודת המדינה לגבורי ירושלים,

יום ירושלים במדינת ישראל הוא יום זיכרון ממלכתי אותו מציינים בכ"ח באייר. יום זה עוגן בחקיקה על ידי הכנסת ב"חוק יום ירושלים, תשנ"ח - 1998" והפך אותו ליום חג לאומי לציון איחוד העיר במלחמת ששת הימים (יוני 1967).¹ תרומה נכבדת למיסודו של יום זה נעוצה בהחלטת מועצת הרבנות הראשית לישראל (9.1.1968) לקביעת כ"ח באייר כיום הודיה לקב"ה על הנס ועל שחרור ירושלים ביום זה.² יחד עם זאת, מסתבר כי כבר בשנים הראשונות לאחר הקמת המדינה, התמסד בארץ יום ירושלים באופן שונה במהותו בעקבות החלטה קודמת של הרבנות הראשית לישראל. יום זה חל ב"י"ט באייר (28.5.1948) לציון יום נפילת ירושלים העתיקה במלחמת העצמאות וליום אבל לזכר הנופלים בהגנה על הרובע היהודי שנחרב. במאמר זה אבקש לעמוד על תהליך מיסודו של יום ירושלים הנשכח, ולהציג כיצד הוא בא לידי ביטוי בתקופת העיר החצויה (1948-1967).

יום ירושלים כסמל לחורבן

הצירוף "יום ירושלים" נזכר לראשונה בתנ"ך במזמור קל"ז בתהלים "זָכַר יְהוָה לְבְנֵי אֲדָוִם אֵת יוֹם יְרוּשָׁלַם הָאֲמָרִים עָרוּ עָרוּ עַד הַיְסוּד כְּהָ" (תהלים, קל"ז, ז). זהו

3 יצחק קולר, "על נהרות בבל - שיר זעם נגד אדום", בן שם ישראל, לוריא בנציון וגבריהו חיים משה יצחק (עורכים), ספר יוסף ברסלבי (ברסלבסקי): מחקרים במקרא, בלשון ובידיעת הארץ, ירושלים תש"ל, עמ' 315-322.

4 ד"ר שמעון גינצבורג, "יום ירושלים", הארץ, 10.12.1937, עמ' 10; שלמה סקולסקי, "על יום ירושלים", המשקיף, 5.12.1947, עמ' 3; באותו עניין ראו גם את השיר "יום ירושלים" של חיים גורי, שהתפרסם במהלך מלחמת העצמאות לאחר הקמת המדינה. על המשמר, 8.10.1948, עמ' 4.

5 "ביום ירושלים", המשקיף, 3.8.1941, עמ' 2; "יום ירושלים", הצופה, 6.1.1943, עמ' 2.

6 יונה, "זכור ה' לבני אדום את יום ירושלים!", הצופה, 27.2.1948, עמ' 2; "בינינו - נזכר נא-ילדים", הבוקר לילדים, 11.3.1948, עמ' 2.

7 "איך נכנעו גבורי ירושלים העתיקה", הצופה, 2.6.1948, עמ' 2.

1 חוק יום ירושלים, תשנ"ח-1998, ספר החוקים 1663, ד' בניסן התשנ"ח (31.3.1998), עמ' 180.

2 אמ"י, גל-43550/16, פרוטוקול ישיבת מועצת הרבנות הראשית לישראל מיום ח' בטבת תשכ"ח. הצעה זו הועברה למועצת הרבנות הראשית לישראל על ידי הוועדה המרכזית של רבני "הפועל המזרחי". הצופה, 14.12.1967, עמ' 4.

ובמהלך אותו חודש יופצו בארץ ובתפוצות "בולים, גלויות וסמלים יצוקי-מתכת, ועליהם תמונות בתי הכנסת החשובים ביותר שנחרבו בירושלים והכתובת 'אם אשכחך ירושלים'". להגשמת התוכנית הוא המליץ להקים ועד ציבורי בראשותו של דוד צבי פנקס (1895 - 1952) ממנהיגי תנועת "המזרחי" וחבר מועצת המדינה הזמנית "עסקן רחב-דעה, בעל מעוף ואיש הארגון והמעשה", וקרא לשתף "בועד הכבוד של המפעל [...] גם אישים בעלי-שם מחוץ-לארץ". בסיום דבריו ביקש בן ישי את התייחסות הרבנים הראשיים לתוכניתו והניע אותם למימושה: "דומה כי עכשיו היא שעת-הכושר למפעל זה, ומי יודע אם לא נחמיץ ח"ו [חס ושלום] את השעה הזאת".¹⁰ תשובתם של הרבנים הראשיים לתוכנית אינה בידינו, אך מהבאות אנו למדים כי הרעיון לקיומו של "יום ירושלים" ניטע בלבם.

בליל ט' באב תש"ח (14.8.1948) לא נערכה קריאת מגילת "איכה" לפני הכותל המערבי ויהודי ירושלים לא צעדו בסמטאות העיר העתיקה. בטקס קריאת המגילה של מפוני העיר העתיקה בקטמון "מאות ישישים, נשים וטף (הגברים הלכו בשבי) מיררו בבכי מר בהגיע הקורא לפסוק 'מלכיה ושריה הלכו בשבי' ["מַלְכָּה וְשָׂרֶיהָ בְּגוֹיִים" (איכה, ב, ט)] והקריאה נפסקה לרבע שעה עד שהקהל נרגע".¹¹

באותם חודשים נמשכה בארץ מלחמת העצמאות וכמתווך מטעם האו"ם להשגת הפסקת אש בין הצדדים, התמנה הרזן פולקה ברנדוט (1895 - 1948), שגיבש תוכנית להקמת קונפדרציה בין ישראל לבין ירדן ובה תימסר ירושלים למדינה הערבית (28.6.1948). תוכניתו עוררה ביקורת ציבורית בישראל, בייחוד בנוגע להצעתו למסירת ירושלים לערבים. במהלך ההפוגה השנייה, ברנדוט ויתר על רעיון הקונפדרציה והציע תוכנית חדשה, הכוללת את בינאום ירושלים בהתאם להחלטת תוכנית החלוקה (29.11.1947). ב-16.9.1948 הוא הגיש לאו"ם את תוכנית השלום ולמחרת נרצח על ידי ארגון הלח"י.¹²

על רקע זה פרסם העורך והעיתונאי הירושלמי דב נתן ברינקר (1893 - 1951) בשלהי תש"ח (1.10.1948) הצעה לכונן באופן סמלי את "יום ירושלים העברית". בשונה מהצעתו של בן ישי, שהתבססה על ההקשר הדתי-לאומי לנפילת העיר

שהחזיקו מעמד עד הרגע האחרון. יש לתמוה על כך, שעד מוצאי שבת, כשהשורות אלה נכתבות, לא שודר עדיין גלוי-דעת זה מטעם הממשלה. כי נפילת ירושלים העתיקה אינה אפיזודה. יותר מדי נחרת בלבנו הקרב הזה שהתנהל בתוך החומות הישנות, מאשר אפשר יהיה לעבור עליו בשתיקה לסדר היום".⁸

היוזמה לציון יום ירושלים לאחר הקמת המדינה

כפי הנראה, הראשון שהעלה את הרעיון לכונן את "יום ירושלים" והציע לקיימו בט' באב תש"ח, היה הסופר והעיתונאי אהרן זאב בן ישי (1902 - 1977), שהתגורר בתל-אביב, שימש כעורך העיתון 'ידעות עיריית תל-אביב' ויו"ר ועדת השמות העירונית. כחודש לאחר נפילתה של העיר העתיקה בירושלים הוא כתב אל רבנים הראשיים לישראל, יצחק אייזיק הלוי הרצוג (1888 - 1959) ובן ציון מאיר חי עוזיאל (1880 - 1953): "...תשע באב של השנה [תש"ח] יוכרז כיום ירושלים'. ביום זה יתייחד ישראל לתפוצותיו לא רק עם זכר חורבנותינו הקדומים אלא גם עם חורבנם של קדשי ישראל בבירתנו הנצחית בשנה זו". במכתבו הציג בן ישי תוכנית מפורטת לפרסום והסברה של מטרות יום ירושלים, כהגדרתו "להביא את דבר ירושלים אל ישראל לתפוצותיו, להביע את מחאת העם וזעמו בצורה קולקטיבית על התועבה של חילול קדשי ישראל בעיר קדשנו, לעורר את הלבבות - בעוד הכאב גדול והפצעים שותתים דם - לקימום ירושלים וחיוזקה".⁹

בתוך כך הוא הטיל על הרבנות הראשית לחבר "...קינה מיוחדת על חורבן עשרות בתי-הכנסת ושריפת חמש-מאות ספרי התורה בעיר העתיקה בירושלים. הקינה תיקרא בנעימה המסורתית בכל בתי הכנסת לאחר מגילת איכה בליל ט' באב ולמחרתו". בנוסף הציע בן ישי כי בחסות הרבנות הראשית והוועד הלאומי, קק"ל תערוך מגבית מיוחדת לאיסוף כספים בארץ ובתפוצות. תהיה זו "קרן מיוחדת [...] בסך של [נ]שה מליונים לא"י בערך לקימום הריסות הרובע היהודי בעיר העתיקה בירושלים ולבנין בית כנסת מרכזי אחד משותף לכל שבטי ישראל, שבתי-תפילתם נחרבו [...] ובעריכת התכנית ישותפו גדולי האדריכלים היהודים בכל העולם". להגדלת הכנסות הקרן הציע בן ישי כי בתשעה באב

10 ש.ם.

11 הצופה, 15.8.1948, עמ' 1; המשקיף, 15.8.1948, עמ' 1.

12 צבי צמרת, "הרוזן ברנדוט: מבט נוסף על פרשת התיווך", עלי-זית וחרב, ט"ז (תשע"ה), עמ' 187-224.

8 "נפילת ירושלים העתיקה", הבוקר, 30.5.1948, עמ' 2.

9 אמ"י, גל-8582/3, אהרן זאב בן ישי אל הרבנים הראשיים הרצוג ועוזיאל מ"ח סיון תש"ח.

"אנו פונים בקריאה נרגשת להתייחד עם ירושלים עיר הקודש ולקבוע את היום הזה ליום תפילה ואבל [...] על חורבן עיר האלוקים, גולת הכותרת ולב האומה [...] נעלה נא ביום זה אזכרות אבל לבני העיר העתיקה שנהרגו על קדושת ירושלים מאז שנות המאורעות תר"פ, תרפ"ט, תרצ"ו-תרצ"ט ובמיוחד את הקדושים שנפלו מות גיבורים על הגנת חומות ירושלים בשנה האחרונה".¹⁶

כאמור, מבחינה לאומית וממלכתית היום "עבר בלי ציון מיוחד [...] התאריך לא נהפך לאבל ביישוב". לאור זאת, בעיתון "הצופה" נמתחה ביקורת על ממשלת ישראל, שלא פעלה להפיכת היום לסמל בחיי המדינה:

"הממשלה היתה חייבת לציין את יום נפילת ירושלים בידי הצר, שריפת בתי הכנסיות והרובע היהודי בעיר העתיקה וגלות השרידים לשבי. היא היתה צריכה להפוך את היום הזה ליום המשיכה והנהירה אל ירושלים. שכן באסונות הכבדים שאירעו לנו בשנה האחרונה - מבחינה לאומית זה היה כבד-האסונות, משום שאיבדנו את המרכז של הארץ, שערכו בעמקו ובגובהו, שאינם נמדדים באמת-המידה המצוייה [המצויה]".¹⁷

יחד עם זאת, ביום השנה הראשון לנפילת העיר העתיקה (18.5.1949), נערך בבית העלמין בשיח' באדר¹⁸ טקס זיכרון ממלכתי-צבאי לחללי צה"ל שנפלו בהגנה על ירושלים, בהשתתפות משפחות הנופלים, אנשי ציבור ונציגי הצבא:

"אחרי תפלת אזכרה והורדת הדגל הלאומי לחצי התורן אמרי דברי הספד המפקד של מחוז ירושלים סגן אלוף יצחק לוי [לויצה], בין השאר הוא אמר: לפני כמה ימים חגג העם את יום העצמאות. נשבעים אנו לכם כי נשמור על

העתיקה, הציג ברינקר בחזונו ראייה מדינית ועירונית, שהתבססה על ממצאיו בשנתון "לוח ירושלים" לשנת תש"ט בעריכתו, ולפיהם הייתה ירושלים בעלת רוב יהודי מזה שלושת רבעי מאה. לטענתו, מספר הנציגים היהודים בעיריית ירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית ותקופת המנדט הבריטי לא גדל באופן היחסי למספרם באוכלוסיית העיר ותבע מהעירייה להדגיש את הפיכתה של ירושלים לעברית נוכח ההחלטות הבינלאומיות הצפויות בשאלת עתידה המדיני:

"מהראוי היה שמועצת העיר ירושלים שהיא כיום כולה עברית תמצא אפשרות להפגין את העובדה הזאת באיזה תורה שהיא, בייחוד בימים אלה, כששאלת ירושלים ומעמדה המדיני נדון בעצרת של האומות המאוחדות. כדאי היה להכריז על יום ירושלים העברית, שבה יביע הציבור העברי בירושלים את דרישתו לשלטון עברי מלא על ירושלים כפי שמגיע לנו בצדק ובמשפט".¹³

יום השנה הראשון לנפילת העיר העתיקה

החלטת הרבנות הראשית לישראל להכריז על יום התענית י' בטבת, שבו התחיל המצור הבבלי על ירושלים כ"יום הזיכרון לגולה" (יום הקדיש הכללי לזכר חללי השואה שיום פטירתם לא נודע), עוררה בציבור ביקורת רבה כבר בפעם הראשונה לקיומו של יום הזיכרון במדינת ישראל (11.1.1949) בעוד ירושלים נשכחה מהלב. "כיום [...] את ירושלים שלנו רוצים לשכוח. בכ' אייר תש"ח הפקירו אותה ועוד הם מסתכלים על החומה ונוגעים בה בידיהם ושום רטט אינו עובר בלבם ועל כן נזיל דמעה נוספת 'דמע ירושלים': עד מתי תפקירוני?".¹⁴ בהסכם שביתת הנשק שנחתם בין ישראל לירדן ברודוס (3.4.1949), נקבע בסעיף (2)8 כי יינתנו "חופש גישה למקומות הקדושים ולמוסדות תרבות, ושימוש בבית הקברות שעל הר הזיתים", אולם בפועל הגישה נמנעה.¹⁵ יום השנה הראשון לנפילתה של העיר העתיקה שחל בי"ט באייר תש"ט (18.5.1949), הוכרז כיום תפילה ואבל על ידי פליטי העיר העתיקה והשבויים שחזרו מהשבי הירדני:

16 "היום שנה לנפילת העיר העתיקה", הצופה, 18.5.1949, עמ' 1.

17 "אגב - ימי-זכרון", הצופה, 20.5.1949, עמ' 2; יום השנה לנפילת העיר העתיקה ותפילות לזכר הנופלים בה צוינו בהלוויות ואזכרות לנפטרים מהצינונות הדתית: "הרב ד"ר ש. גרינברג ההלווייה", הצופה, 19.5.1949, עמ' 2; "עליה לקברו של הרב מ. בר אילן זצ"ל (ביום השלושים לפטירתו)", הצופה, 20.5.1949, עמ' 7.

18 בית העלמין שיח' באדר, נקרא גם "בית העלמין בגבעת רם", ממוקם במדרון מעל גן סאקר ולמרגלות בניין בית המשפט העליון. בשל חסימת הגישה לבתי העלמין בהר הזיתים וסנהדריה במהלך מלחמת העצמאות, הוחל לקבור במקום כאתר קבורה זמני. בתום המלחמה ועם התגבשות הקו העירוני, התברר כי אין אפשרות לשוב ולקבור בהר הזיתים, שנתו בשליטת ממלכת ירדן. בקיץ 1950 החלה העברת המתים מבית העלמין. החיילים פונו אל בית הקברות הצבאי בהר הרצל והאזרחים פונו אל הר המנוחות. לאחר מחלוקות הלכתיות בשאלת פינוי המתים מבית העלמין, החליטה הרבנות הראשית בשלהי יוני 1953 על הפסקת העברת הקברים.

13 הצופה, 1.10.1948, עמ' 4.

14 א. אחיגור, "עד מתי נפקיר את ירושלים?", חרות 11.1.1949, עמ' 3. א. אחיגור הינו שם עט וייתכן כי מדובר ברב איסר פרנקל (1933 - 2010), שעוד בהיותו נער "היה מפרסם מאמרים בשמות עט כמו א.א.אחיגור או א.א. אסף". אורי דרומי, הארץ, 13.8.2010.

15 שמואל ברקוביץ, מלחמות המקומות הקדושים - המאבק על ירושלים והמקומות הקדושים בישראל, יהודה, שומרון וחבל עזה, ישראל 2000, עמ' 48-56.

שמואל זנוויל כהנא (1905 - 1998). במרוצת 1949 החלו להתקיים בהר ציון טקסים דתיים, שנפרסו על פני כל חודשי השנה, ורובם כלל לא התקיימו בו לפני כן. טקסים אלו משכו קהל רב והעניקו לעולי הרגל חוויה דתית מלאה.²² כך תכננה המחלקה להווי דתי במשרד הדתות את פתיחת בית העדות בהר ציון ב"י"ט באייר, יום נפילת ירושלים העתיקה, כעדות למקומות הקדושים שהם בשטח הכיבוש הירדני: הכותל המערבי, מערת המכפלה, קבר רחל ועוד וכן לבתי הכנסת ומוסדות הדת שנחרבו.²³ בשל השבת נדחתה פתיחתו של בית העדות ליום ראשון כ' באייר תש"י (7.5.1950) בשעה 17:00. בהזמנה לטקס הפתיחה נכתב כי בבית העדות על הר ציון ירוכזו "...כלי קודש, תמונות, מסמכים וחומר אחר הנוגע לעיר העתיקה, בתי כנסיותיה, מוסדותיה ומלחמת הגבורה של מגיניה". תוכנית הטקס כללה: תפילת אזכרה לנופלים על הגנת העיר העתיקה, פתיחתו של בית העדות ודבר הרבנות הראשית לישראל.²⁴ באותם ימים הרבנים הראשיים הרצוג ועוזיאל קבעו את כ' באייר כיום עצרת ותפילה כזכר לנפילת ירושלים העתיקה:

"...וירושלים העתיקה שבין החומות אף היא שוממה וחרבה מבניה-בונה אשר הקימו בה בתי מדרש לתלמוד-תורה ומוסדות חסד וצדקה לתפארת. כל אלה נהרסו באש וכל תושביה, רבניה ותלמידיהם, חסידיה וקדושיה, גורשו בלי חמלה ממעונותיהם בידי לגיונות האויב ביום המר והנמהר הוא יום כ' אייר תש"ח [צ"ל י"ט אייר תש"ח] שבו אזלה יד המגינים הגבורים להמשיך מלחמת הגבורה להגנתה [...] הננו קוראים לכל עם ישראל להתכנס ביום זה לעצרת-עם ולתפלה בשעות המנחה להרבות תפלה ותחנה לפני ה' השוכן בציון ובחר בירושלם, ולקר[ו] א בכוונה ובהתעוררות את מזמורי התהלים: מ"ב, מ"ג, פ"ז, קכ"ב, קכ"ה [...] שמחו את ירושלים וגילו בה כל א[נ]ו[ה] הביה שישו א[נ]ו[ה]ת משוש כל המתאבלים עליה".²⁵

החרות והעצמאות שנתתם לנו במותכם. עם גלוי המצבות של קברי האחים והנחת זרי הפרחים לידן עבר רעד בלבות כל הנוכחים וזעקות קורעות לב פרצו מפיות בני משפחות החללים. חבריהם לנשק ירו יריות כבוד לזכרם. בשירת ההמנון הלאומי הסתיים הטקס.¹⁹

מבחינה מדינית ובינלאומית, באותו חודש (11.5.1949) התקבלה ישראל כחברה בארגון האו"ם מבלי שהתחייבה לבצע את החלטותיו בעניין בינאום ירושלים. שאלת בינאום ירושלים והמקומות הקדושים שבו ועלו בדיוני האו"ם בחודשים הבאים. בשל כך העלה ראש הממשלה דוד בן-גוריון (1886-1973) את הנושא לדיון בכנסת (5.12.1949) ובפתיחתו ציין את התחייבותה של ישראל להבטחת חופש הפולחן במקומות הקדושים ואת חופש הגישה אליהם. יחד עם זאת, בנוגע למעמדה העתידי של ירושלים, הוא הצהיר כי היא חלק בלתי נפרד ממדינת ישראל ומההיסטוריה הישראלית: "ירושלים היא לב לבה של מדינת ישראל [...] בירת הנצח של ישראל. אומה זו לא תשלים לעולם עם הפרדת ירושלים. וירושלים היהודית לא תקבל לעולם על עצמה שלטון זר...". ראש הממשלה הוסיף כי מאחר שהאו"ם לא הצליח לבצע את החלטתו בעניין ירושלים מתוכנית החלוקה (29.11.1947), החלטה זו בטלה ומבוטלת. בסיומו של הדיון בכנסת התקבלה החלטה כי "ירושלים היא חלק בלתי נפרד ממדינת ישראל ואין להטיל עליה שלטון זר בשום צורה ואופן".²⁰ בעקבות קבלת החלטה 303 בעצרת הכללית של האו"ם (9.12.1949), שקבעה שיש להעביר את ירושלים לשליטת האו"ם, בן-גוריון מסר הודעה בכנסת (13.12.1949), בה הכריז על ירושלים כבירתה של ישראל "למדינת ישראל היתה ותהיה רק בירה אחת - ירושלים הנצחית. כך היה הדבר מלפני שלושת אלפים שנה וכך זה יהיה, כפי שאנו מאמינים - עד סוף כל הדורות".²¹

מיסודו של י"ט באייר כיום ירושלים, על ידי משרד הדתות והרבנות הראשית

בשנים 1948-1951 החל הר ציון להתבסס כמקום קדוש, בתחילה באופן ספונטני על ידי תפילות חיילי צה"ל בקבר דוד ובהמשך תוך הכוונת משרד הדתות וביזמתו של מנהל המחלקה להווי דתי ומאוחר יותר מנכ"ל המשרד, הרב ד"ר

19 "אזכרה לחללי הצבא בירושלים", קול העם, 19.5.1949, עמ' 4.

20 ראו לעיל: הערה 15.

21 "הודעת ראש-הממשלה בכנסת", דבר, 14.12.1949, עמ' 1.

22 על כך ראו בהרחבה: ד' בר, לקדש ארץ: המקומות הקדושים היהודיים במדינת ישראל 1948-1968, ירושלים 2007, עמ' 60-81.

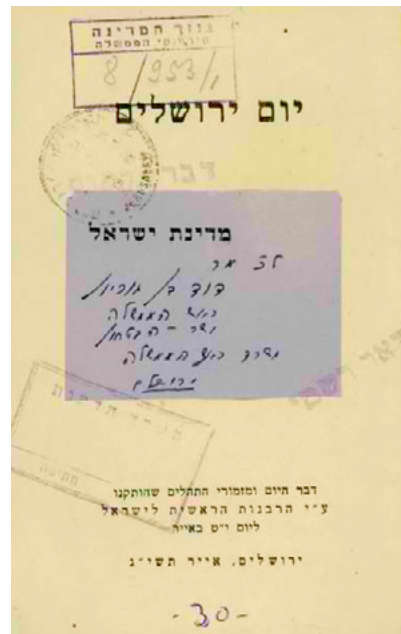
23 על בית העדות בהר ציון ראו: שם, עמ' 71-72; "הועדה להווי דתי במשרד הדתות", דבר, 2.5.1950, עמ' 2.

24 אמ"י, גל-14940/2, הזמנה לפתיחת בית העדות בהר ציון מ-7.5.1950.

25 שם, הרב ש"א שזורי (המזכיר הראשי של הרבנות הראשית) אל הרב י"מ שכטר (מזכיר משרד הדתות) מי"ז באייר תש"י, הרבנים הראשיים לישראל הרצוג ועוזיאל, "דרכי ציון אבלות מבלי באי מועד", י"ז באייר תש"י.

כרזה במלאת חמש שנים לנפילת העיר העתיקה | באדיבות הארכיון הציוני המרכזי
Poster marking five years since the fall of the Old City
Courtesy of the Central Zionist Archives

דבר הרבנות הראשית 1953 באדיבות ארכיון המדינה
Word from the Chief Rabbinate, 1953.
Courtesy of the State Archives

בשנים הבאות העצרת הוסיפה להיערך בהר ציון באחריות משרד הדתות וכללה תפילות בקבר דוד, שבהן נאמרו פרקי תהלים וקינה על "חורבן העיר". לאחר-מכן נערכה אזכרה לנשמות חללי העיר העתיקה ובסיום עלו המשתתפים (ביניהם פליטי הרובע היהודי) "למצפה הבית להשקיף על העיר והכותל המיוחם".³¹ במהלך השנים העיבו שני אירועים על קיומו של יום הזיכרון, באחד מהם נערך במקביל "יום הסטודנטים" בעיר (1955). "אלפים יצאו בצהלה ורינה ובשעשועים שונים [...] כך הם התייחדו עם נפילת עיר העתיקה, וכדי ביזיון וקצף!", ואילו בשני התקיים יום ירושלים באחד במאי (1964), "כך שביום נפילתה של ירושלים יערכו מצעדים בערי ישראל. אלה לא יהיו מצעדי אבל

31 "תפילה בהר ציון לזכר העיר העתיקה", חרות, 27.5.1959, עמ' 1; "נערכה אזכרה למגיני העיר העתיקה", למרחב, 23.5.1962, עמ' 2.

בשנה שלאחר מכן (1951) התקיימה שוב בהר ציון אזכרה לנפילת ירושלים העתיקה בי"ט באייר בהתאם להכרזת הרבנות הראשית. בה בעת פרסם גם ועד ארגון מפוני העיר העתיקה "יזכור", שבו העלה על נס את גבורתם של מגיני הרובע היהודי וקרא למשרד הביטחון וצה"ל להעביר את גופות החללים, שנקברו בקבר האחים בבתי מחסה לבית עלמין יהודי בירושלים הישראלית בכדי שהמשפחות יוכלו להשתטח על קבריהם. "ואנו תושבי העיר-העתיקה [...] מקוים לשוב ולגור בתוך חומות העיר-העתיקה [...] והכותל המערבי הנשאר גלמוד יהמה מרוב מתפללים יהודים. ושוב אנו נשבעים את אותה השבועה אשר נשבעו אבותינו בהיותם על נהרות בבל: אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני".²⁶ אמונתם של פליטי העיר העתיקה הוסיפה לפעם בלבם גם בשנים הבאות "...מאמינים באמונה שלמה, שהעיר העתיקה היהודית תבנה ותקום מחדש לחיי תפארת ושגשוג".²⁷

יום ההתייחדות בהר ציון בשנת תשי"ב (1952), הוקדש ללימוד דיני קדושת ירושלים.²⁸ באותה שנה החלו גם בתנועות החרות ובית"ר להעלות את זכר "ירושלים ושאר חלקי המולדת הכבושים ומזכירה כי הם עדיין מצפים לשחרור". פעילות דומה נערכה בקרב החוגים הלאומיים גם בשנים הבאות והפכה למוסדת.²⁹ בשנת תשי"ג (1953) הוועדה להר ציון שבמשרד הדתות הוציאה לאור קונטרס שכותרתו "יום ירושלים" ונכלל בו "דבר היום ומזמורי תהלים שהותקנו ע"י הרבנות הראשית לישראל ליום י"ט באייר". בין היתר התפרסמה בו גם רשימת בתי הכנסת ובתי המדרש שהיו קיימים בעיר העתיקה וכן מידע היסטורי על הכותל המערבי. עותק מחוברת דקיקה זו אף נשלחה לראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן-גוריון ונמצאת למשמרת בארכיון המדינה.³⁰

26 "אזכרה לנפילת העיר העתיקה", חרות, 23.5.1951, עמ' 4; "יזכור", חרות, 25.5.1951, עמ' 2.

27 "ירושלים, שלנו היא - כולה, ולעד!", חרות, 23.5.1954, עמ' 2.

28 "יום ההתייחדות עם ירושלים העתיקה", שערים, 15.5.1952, עמ' 4.

29 "י"ט באייר-כ"ג באייר בבית"ר", חרות, 15.5.1952, עמ' 3; "ציון כולה שלנו!", חרות, 4.5.1953, עמ' 1.

30 אמ"י, גל-14940/2, יום ירושלים, דבר היום ומזמורי תהלים שהותקנו ע"י הרבנות הראשית לישראל ליום י"ט באייר, ירושלים תשי"ג; לעותק שנשלח למשרד ראש הממשלה ראו: אמ"י, פר-544/30; "התייחדות עם ירושלים העתיקה", חרות, 28.4.1953, עמ' 3.

בי"ט באייר תשכ"ז (9.5.1966) נערך בהר ציון יום ירושלים האחרון במתכונתו המסורתית. מאות מיהודי העיר ונציגי ציבור עלו למצפה הבית והשקיפו על העיר העתיקה. בעצרת העלה כהנא זיכרונות מהעיר העתיקה ולאחר האזכרה למגינים שנפלו, תקעו בשופרות כדברי יואל הנביא "תקעו שופר בציון, קדשו צום, קראו עצרה [יואל, ב, טו]"³⁴. באותה שנה סירב בנימוס ראש עיריית ירושלים טדי קולק להזמנתו של כהנא להגיע לטקס בהר ציון, אך התחייב בפניו "לכשנוכל ללכת יחדו להר הבית גופו - אתפנה מכל דבר אחר ואצטרף אליך"³⁵.

סיכום

בתקופת ירושלים החצויה (1948-1967) התפתח יום ירושלים כיום זיכרון בי"ט באייר לציון נפילת העיר העתיקה (28.5.1948). כחודש לאחר מכן צמחה לראשונה היוזמה לכך בתוכניתו של אדם פרטי, אך רק בשנת תש"י (1950), הוחל לקיימו בהר ציון, שהפך לאבן שואבת לעולי רגל וממנו ניתן היה להתבונן על העיר העתיקה. בשנים הבאות התמסד יום ירושלים באחריותם של משרד הדתות והרבנות הראשית לישראל. אלו שילבו ידיים ויצקו את תכניו של יום האבל, שבו התייחדו עם זכר הנופלים ברובע היהודי שחרב בציפייה לגאולתו. במשך 17 שנה ברציפות (1950-1966) התקיים יום ירושלים כיום אבל מסורתי בעיקר בקרב האוכלוסייה היהודית הדתית והלאומית וללא כל תמיכה והכרה רשמית מצד ממשלות ישראל. לאחר מלחמת ששת הימים ואיחוד ירושלים, נשתכח מהלוח השנתי יום ירושלים בי"ט באייר והפך מיום אבל לזכר החורבן ליום חג ושמחה בתאריך כ"ח באייר.

כרזה במלאת חמש שנים לנפילת העיר העתיקה באדיבות הארכיון הציוני המרכזי
Poster marking five years since the fall of the Old City
Courtesy of the Central Zionist Archives

על נפילת ירושלים. אלה יהיו מצעדי שמחה לכבוד 'חג הפועלים'."³² בשבועות הבאים פנה מנכ"ל משרד הדתות כהנא למשרד החינוך וביקש לרתום אותו לשותפות ביום ירושלים "..."ולעבד תכנית מתאימה לבתי הספר כדי לקשר את הנוער למקום קדוש ומיוחס זה בו שלובים ערכים נצחיים של עמנו". בקשתו נדונה בוועדת הקבע של המזכירות הפדגוגית, שהחליטה כי ביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל בערב יום העצמאות תצוין בבתי הספר "דבר נפילת העיר העתיקה וחסימת הדרך לכותל המערבי".³³

32 הרב ד"ר מרדכי נורוק, "חילול כבוד האומה", הצופה, 16.5.1955, עמ' 2; שלמה צדקיהו, "חגיגות ביום נפילת ירושלים", חרות, 9.3.1964, עמ' 4.
33 אמ"י, גל-14940/2, ד"ר ש"ז כהנא אל משרד החינוך בירושלים מ-12.5.1964, ש' מלכיאל אל ד"ר ש"ז כהנא מ-13.7.1964.

34 "עצרת לזכר ירושלים העתיקה", הצופה, 10.5.1966, עמ' 4.
35 אמ"י, גל-14940/2, ט' קולק אל ד"ר ש"ז כהנא מ-8.5.1966.

משה רוסנק, מפקד הרובע היהודי בתש"ח חותם על כתב הכניעה, לצד מוסא אל חוסייני.
יום ששי 28.5.48 בשעה 16:36

צלם: ג'ון פיליפס, עיבוד דיגיטלי | באדיבות החברה לשיקום ופיתוח הרובע היהודי

Moshe Rusnak, the commander of the Jewish Quarter in 1948, signs the document
of surrender next to Musa Al Hussein on Friday, May 28th, 1948 at 4:36 p.m

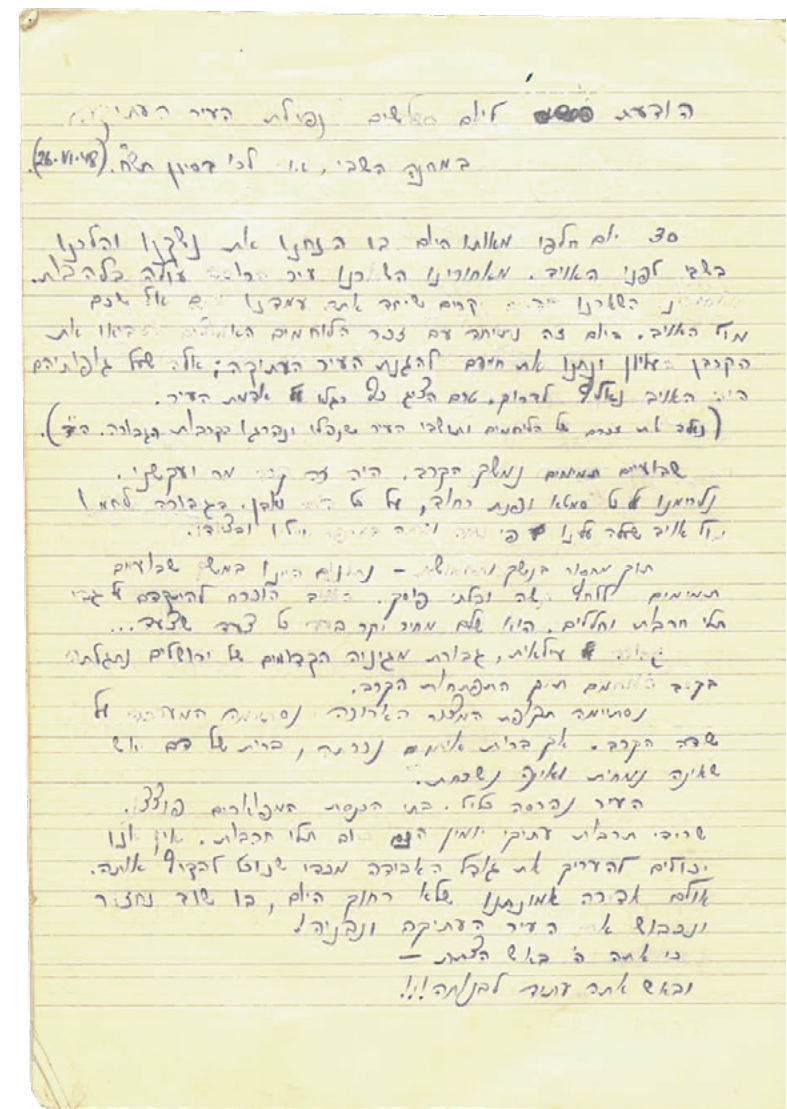
Photographer: John Phillips, Digital processing | Courtesy of the Jewish Quarter Reconstruction and Development Company

חורבות הרובע היהודי , מאי 1948 כפי שהשתקפו מבעד לעדשת מצלמתו של
 צלם ערבי לא ידוע
 באדיבות ארכיון גבעת התחמושת
 Ruins of the Jewish Quarter, May 1948 as reflected through the photos of
 an unknown Arab photographer
 Courtesy of the Ammunition Hill archives

לוחמי הרובע במיסדר בחצר בתי מחסה לאחר הסדר הכניעה. 28.5.1948
 צלם" ג'ון פיליפס | עיבוד דיגיטלי | באדיבות החברה לשיקום ופיתוח הרובע היהודי
 The fighters from the Jewish Quarter in the courtyard of the Batei Mahase after their
 surrender. May 28th 1948
 Photographer: John Phillips | Digital processing | Courtesy of the Jewish Quarter Reconstruction and Development Company

פקודת היום שכתב מפקד הרובע בתש"ח, משה רוסנק, במלאת 30 יום לנפילת הרובע. המסמך נמצא בין חפציו האישיים במחברת שמקורה בירדן. הפקודה הוקראה על ידו בטקס שהתקיים במחנה השבויים.

באדיבות משפחות רוסנק, לוריא, איתן ומלחי.
 The order of the day, written by the commander of the Jewish Quarter on the 30th day after its falling. The document was found in a notebook among his personal belongings from his imprisonment in Jordan. He read the order of the day in a ceremony held in the POW camp.

Courtesy of the Rusnak, Luria, Eitan, and Malchi families.

שבויים במחנה אום אל ג'מאל
אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן | עיבוד דיגיטלי
A group of prisoners in Umm al Jamal POW camp
The archives of the Old Yishuv Court Museum | Digital processing

מחנה השבויים בירדן
אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן | עיבוד דיגיטלי
The POW camp in Jordan
The archives of the Old Yishuv Court Museum | Digital processing

"הסלוניקאים" (שבויים שלפני מלחמת השחרור עבדו בנמל תל אביב) פורקים את משאיות הצלב האדום מהחבילות שהתקבלו מהארץ.

אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן | עיבוד דיגיטלי

The "Salonikis" (prisoners who worked in the port of Tel Aviv before the War of Independence) unloading packages received from Israel from Red Cross trucks

The archives of the Old Yishuv Court Museum | Digital processing

"OUR MAIN SPORT IS NOW FOOTBALL
[SOCCER]... THE OLD CITY TEAM, WHICH WON
THE UMM AL JAMAL CUP THIS WEEK, HEADS THE
LEAGUE...SHMUEL BAZAK, FALL 1948

”
ענף הספורט העיקרי אצלנו
הוא עתה כדורגל... בראש הליגה
צועדת כעת העיר העתיקה שזכתה השבוע
בגביע אום אל ג'מאל" ... שמואל בזק, סתיו 1948

קבוצת הכדורגל במחנה השבויים אום אל ג'מאל
אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן, עיבוד דיגיטלי

Group photo of the soccer team players
Old Yishuv Court Museum Collection | Digital processing

הכינור עליו ניגן יחיאל וולץ בשבי הירדני להנאת השבויים
 באדיבות משפחת וולץ
 The violin on which Yechiel Wultz played in captivity
 for the prisoners' pleasure
 Courtesy of the Wultz family

December 1948		כסלו	
18	שבת	טז	ו' טבת
19	יוםון	יז	ז' טבת
20	שני	יח	ח' טבת
21	שלישי	יט	ט' טבת
22	רביעי	כ	י' טבת
23	חמישי	כא	יא' טבת
24	ששי	כב	יב' טבת
25	שבת	כג	יג' טבת
26	יוםון	כד	יד' טבת
27	שני	כה	טבת חנוכה
28	שלישי	כו	טבת חנוכה
29	רביעי	כז	טבת חנוכה
30	חמישי	כח	טבת חנוכה
31	ששי	כט	טבת חנוכה
1	שבת	ל	טבת חנוכה
January 1949		אדר ראש חודש	

לוח שנה שהכין בשבי הרב שלמה מן ההר
 באדיבות משפחת מן ההר
 A calendar prepared in captivity by Rabbi Shlomo Min Hahar
 Courtesy of the Min Hahar family

”

’תילי - זה שם העיתון, וסמלו - יונה כלואה
 בין סיבכי תיל קוצני מתמלטת לחופש”
 שמואל בזק, סתיו 1948

”

נמצא שרבים כאן הביאו
 איתם ספרים, ויש לנו
 מעין ספרייה, ומלבד

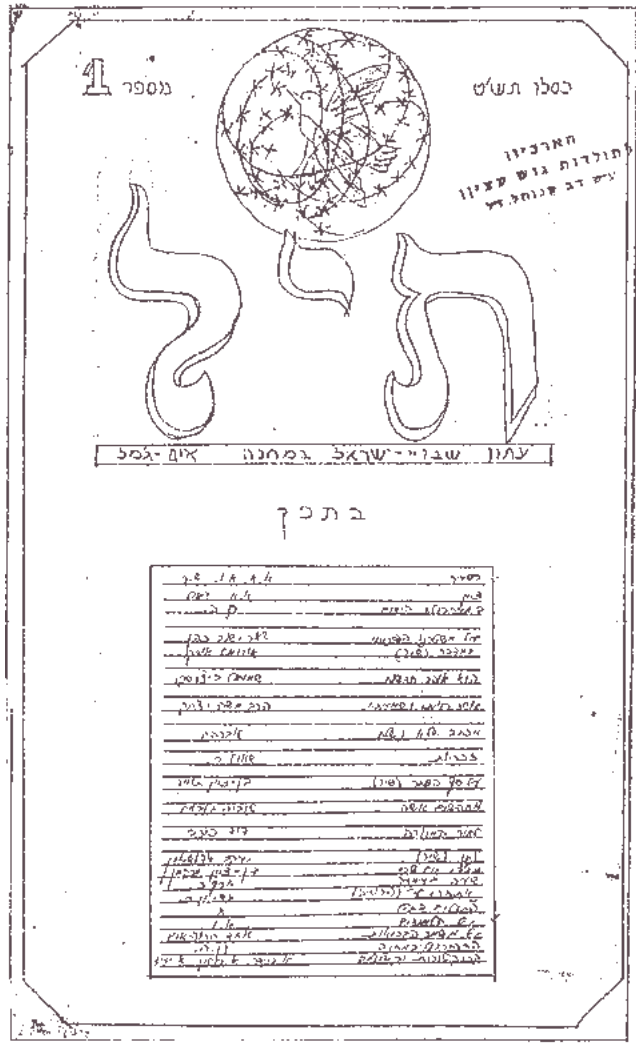
זה שולחים לנו ספרים

ובגדים מארץ ישראל ע"י

הצלב האדום”

ניסן זלדס 3.8.48

”

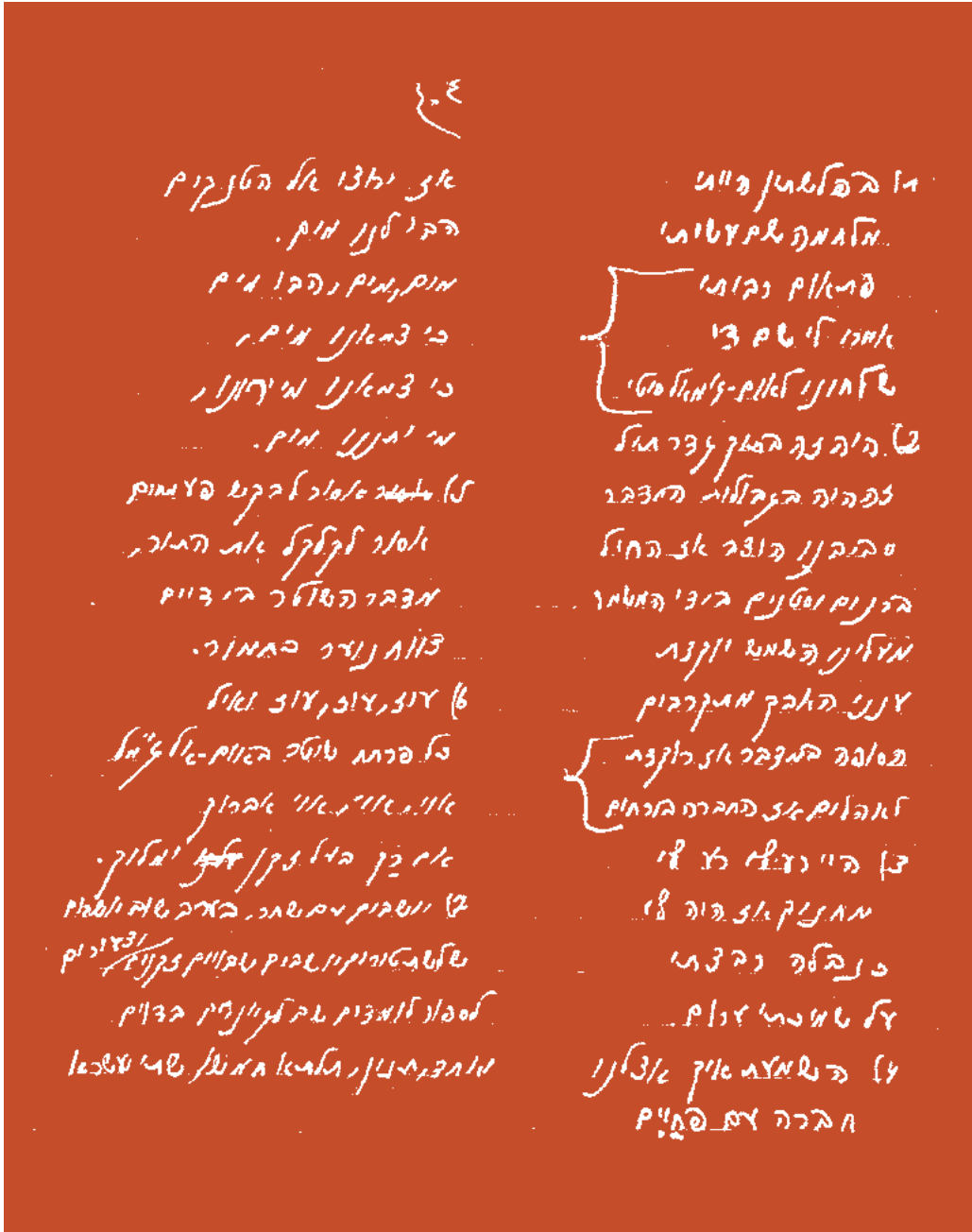

”

” העיתון נכתב בכתב יד על ידי שני אנשים בעלי כתב יד
 רהוט והועתק מספר פעמים. שמונת העותקים הועברו
 מאוהל לאוהל, הופיעו מאמרים על הווי המחנה, שירים
 ופיליטונים. אהרונצ'יק עיטר את הרשימות, ושאל צייר את
 שער העיתון”. אליצור בן גור, נובמבר 1948

”

גליון מס' 1 של עיתון השבויים "התיל"
 באדיבות ארכיון יהודה נוימן, עין צורים והארכיון לתולדות גוש עציון ע"ש דב קנוהל
 Issue No. 1 of the "Hatayil", newspaper written by the prisoners
 Courtesy of the Yehuda Neuman Archive in Ein Zurim and the Dov Knohl Archives for the History of Gush Etzion

פרודיה על הווי החיים בשבי כתב וביצע: אברהם בנאי
 A parody of life in captivity
 Written and performed by Avraham Banai

"היתה אמש מסיבה. מסיבה דה לוקס תרתי משמע. מסיבה מוצלחת לאור הלוקס. שירה בציבור. תקליטים. פזמונים מקוריים. פארודיה מוצלחת ל"את חכי לי ואחזור", חומר היתולי של בנאי: "מכתב של סעדיה מורי מאום ג'מאל לאשתי היקרה בארץ הקודש... שירה בליווי מימיקה שגרמה לצחוק רב... פשוט התגלגלנו על הארץ" אהרון לירון, קטעי יומן, 30.8.1948

"THERE WAS A PARTY LAST NIGHT; AN EXCELLENT PARTY IN ALL SENSES OF THE WORD: A SING-ALONG; RECORDS; ORIGINAL SONGS; A SUCCESSFUL PARODY OF THE SONG "YOU WILL WAIT FOR ME AND I WILL RETURN"; BANAI'S HUMOROUS MATERIAL: "A LETTER FROM SA'ADIA MORI FROM UMM JAMAL TO MY DEAR WIFE IN THE HOLY LAND... SONGS ACCOMPANIED BY MIMICRY THAT CAUSED A LOT OF LAUGHTER... WE WERE IN FITS OF LAUGHTER..." AHARON LIRON, 30.8.48

בתיק זה החביא אהרון לירון בין בגדיו את עדויות הלוחמים שתעד במהלך השבי.
תרומת אהרון לירון | אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן
The clothes bag belonging to Aharon Liron in which he hid the testimonies taken from
the fighters during captivity
Donated by Aharon Liron | Collection of the Old Yishuv Court Museum

בגדי נתונים זה כמה ימים בתיק שקבלתי מאיש (ש)לפי
מקצועו הוא חייט. קיצר כמה זוגות מכנסיים וקבל את
חתיכות הבד כשכר. מחתיכה כזאת הכין לי תיק. על התיק
רקמתי אהל מגודר. מעליו 'בשבי- עבר הירדן אום
אל ג'מאל' ומתחתיו - שמי" | אהרון לירון, קטעי יומן. 9.7.1948

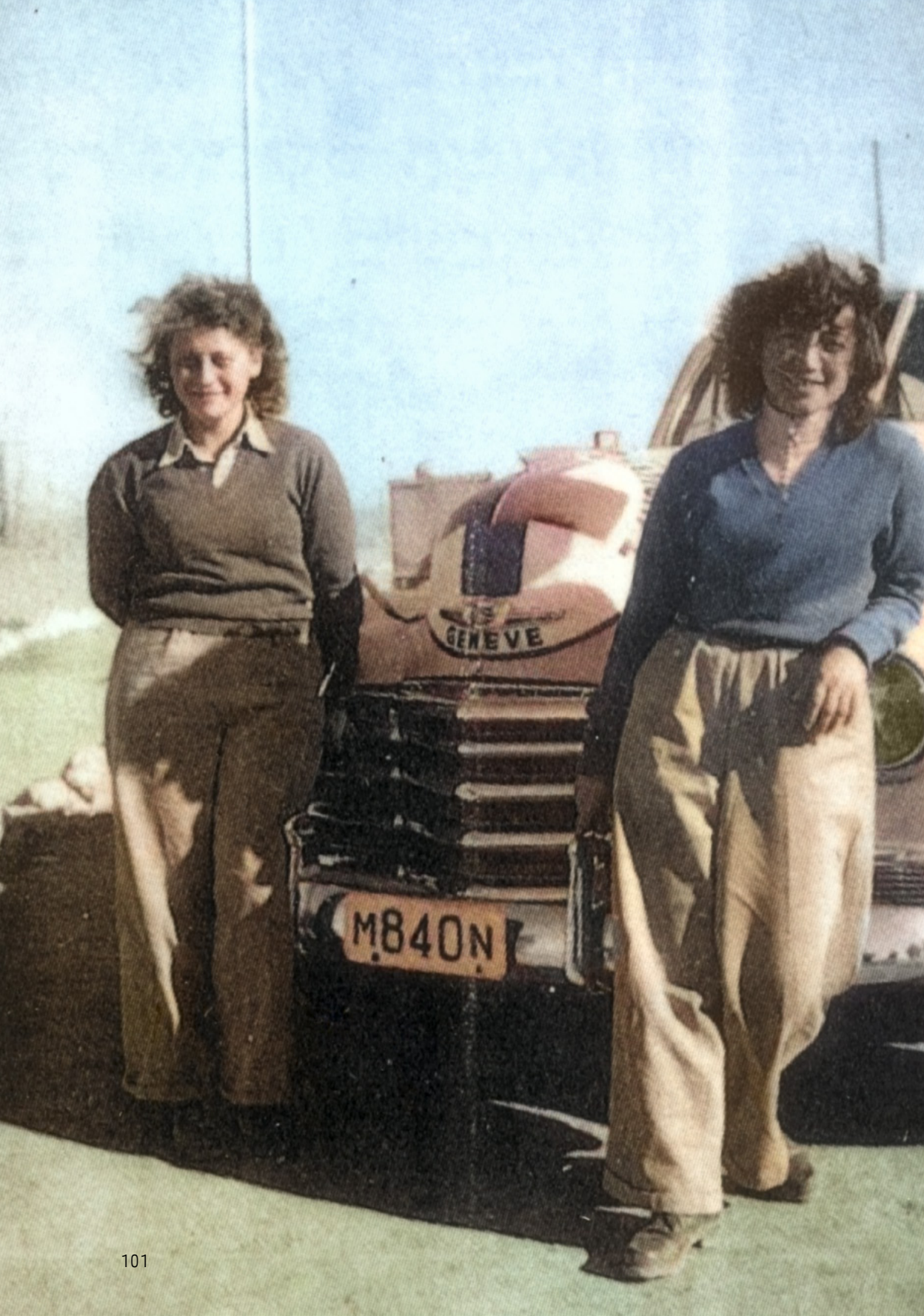
"את רוב זמני אני מקדיש בכל הימים האחרונים לכתבת
פרשת העיר העתיקה והשבי. מפי חברים אני משלים
את רשמי ומבהיר את המצב הטרגי בו השתתפתי ואשר
הביאני לכאן" | אהרון לירון, קטעי יומן, 26.9.48

"FOR THE PAST FEW DAYS, MY CLOTHES HAVE BEEN IN A BAG THAT I RECEIVED
FROM A MAN WHO IS A TAILOR BY PROFESSION. HE SHORTENED A FEW PAIRS
OF PANTS AND RECEIVED THE PIECES OF CLOTH AS PAYMENT. HE MADE ME A
BAG FROM ONE OF THESE PIECES. I EMBROIDERED A FENCED TENT ON THE
BAG. ABOVE IT, I EMBROIDERED THE WORDS, "IN CAPTIVITY IN JORDAN -
UMM AL JAMAL" AND BELOW IT - MY NAME."

AHARON LIRON 9.7.48

"DURING THE PAST FEW DAYS, I HAVE DEVOTED MOST OF MY TIME TO WRITING
THE STORY OF THE OLD CITY AND OUR CAPTIVITY. WITH THE HELP OF
FRIENDS, I AM NOW COMPLETING MY REPORT AND CLARIFYING THE TRAGIC
CIRCUMSTANCES WHICH BROUGHT ME HERE."

AHARON LIRON 26.9.48

"מותר להן לטייל במגרש מוגבל
באבנים מסויידות... לכביסה
קבלו כלים ולמים דוד קטן.
**נאסר עליהן ועלינו
להתקשר ולדבר
מרחוק..."**

אהרון לירון 15.7.48

"THEY ARE ALLOWED TO WALK IN A YARD BORDERED WITH WHITWASHED STONES...
THEY RECEIVED BOWLS FOR LAUNDRY AND A SMALL BOILER. WE (MEN AND WOMEN) ARE
NOT ALLOWED TO COMMUNICATE, OR TO SPEAK FROM A DISTANCE

AHARON LIRON 15.7.48

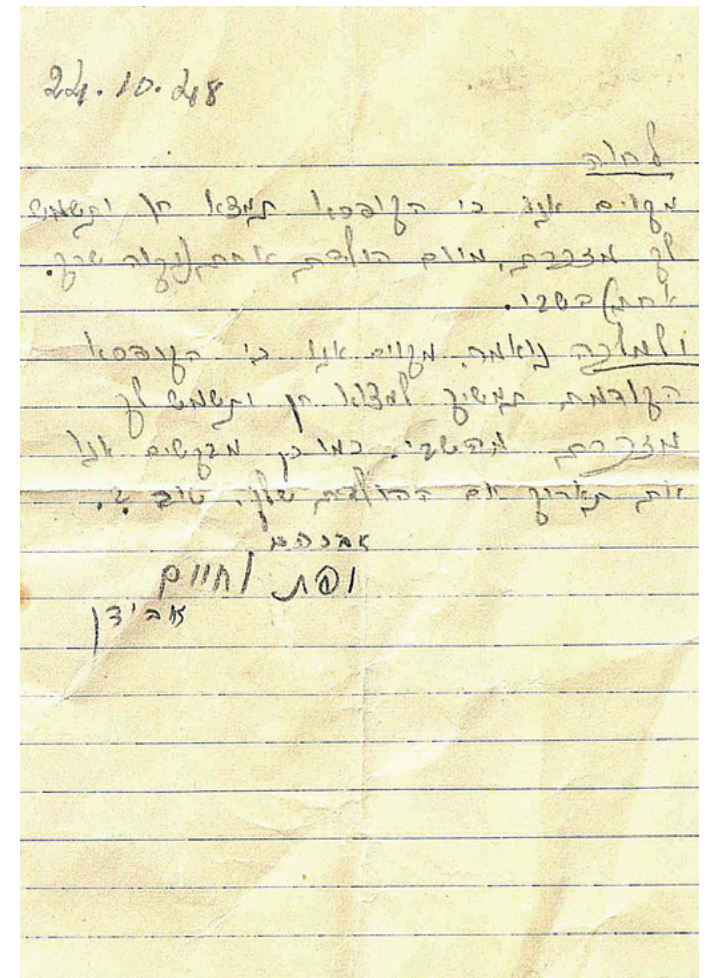
שתי החובשות מלכה שליט וחווה קירשבאום ביום שחרורן מהשבי ליד מכונית הצלב האדום.
אוסף מזיאון חצר הישוב הישן | עיבוד דיגיטלי

Malka Shalit and Chava Kirschbaum, both medics, near a Red Cross vehicle upon their
release from captivity

The archives of the Old Yishuv Court Museum | Digital processing

קופסאות שניתנו לחוה קירשבאום ליום הולדתה
 באדיבות משפחת לפידות
 The boxes given to Chava Kirschbaum for her birthday
 courtesy of Lapidot Family

פתק שהוברח בצירוף הקופסה לחוה קירשבאום ליום הולדתה
 באדיבות משפחת לפידות
 A note that was smuggled with a box to Chava Kirschbaum for her birthday
 Courtesy of the Lapidot family

מזוודה עשויה מקופסאות בסקויטים
 אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן
 Suitcase made from biscuit boxes
 Old Yishuv Court Museum Collection

אלבום תמונות שכריכתו נעשתה מקופסת בסקויטים בשבי הירדני.
 היה שייך לחוה קירשבאום.
 באדיבות משפחת לפידות
 Photo album made from a box of biscuits in Jordanian captivity
 courtesy of Lapidot family

"סוף סוף לאחר הבטחות על גבי הבטחות.. יוצאים 23
מבין הפצועים והזקנים בדרכם הביתה. ... **עשרים**
ושלושה הראשונים נעשו עכשיו
בנים יקרים לכולם. מבקרים אותם, משוחחים,
מעבירים דרכם דרישות שלום... ומסתכלים עליהם כעל
יצורים מופלאים העומדים בעוד כמה ימים לדרוך על אדמת
המולדת."
שמואל בזק, קטעי יומן, 30.11.48

"FINALLY, AFTER PROMISES UPON PROMISES... TWENTY-THREE OF THE WOUNDED AND THE ELDERLY LEAVE ON THEIR WAY HOME. ... THE FIRST TWENTY-THREE HAVE NOW BECOME LIKE SONS TO EVERYONE. WE VISIT THEM, TALK TO THEM, SEND REGARDS TO OTHERS THROUGH THEM... AND LOOK AT THEM AS MIRACULOUS CREATURES WHO WILL BE SETTING FOOT ON THE SOIL OF THE HOMELAND IN JUST A FEW DAYS." (SHMUEL BAZAK, 30.11.48)

חזרת השבויים הראשונים 30.11.48
אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן | עיבוד דיגיטלי
Return of the first prisoners on November 30th, 1948
The archives of the Old Yishuv Court Museum | Digital processing

חזרת השבויים | אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן | עיבוד דיגיטלי
Return of the prisoners | The archives of the Old Yishuv Court Museum | Digital processing

"והנה רק ירדתי מהאוטו ופגשתי את הורי, וכולנו נרגשים ובוכים..."

"בשעות הבוקר הגענו לשער מנדלבאום ...
מסביב נראו תלי חרבות, בתים סדוקים ונפולים... והנה
אנו רואים חיילים במדים של צבא הגנה לישראל,
שוטר צבאי ישראלי על אופנוע... והנה רק ירדתי מהאוטו
ופגשתי את הורי, וכולנו נרגשים ובוכים..."

אליצור בן גור, 24.2.49

"WE ARRIVED AT THE MANDELBAUM GATE DURING THE MORNING... ALL AROUND WERE
RUINS, CRACKED AND FALLEN HOUSES... AND SUDDENLY WE SAW SOLDIERS WEARING
UNIFORMS OF THE ISRAEL DEFENSE FORCES, AND AN ISRAELI MILITARY POLICEMAN
ON A MOTORCYCLE... AND THEN I GOT OUT OF THE CAR AND MET MY PARENTS; ALL OF
US WERE EMOTIONAL AND CRYING" ... ELITZUR BEN GUR, 24.2.49

קבלת הפנים לשבויים החוזרים 3.3.49
אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן | עיבוד דיגיטלי
Greeting the returning prisoners on March 3rd, 1949
The archives of the Old Yishuv Court Museum | Digital processing

יהושע כהן ומרדכי חרוש חוזרים מהשבי בירדן
באדיבות משפחת כהן | עיבוד דיגיטלי.
Yehoshua Cohen and Mordehai Harush returning from Jordanian captivity
Courtesy of the Cohen family | Digital processing

Halperin was called up and appointed as governor and military commander of the Quarter. He entered the Jewish Quarter on January 20, 1948 and within a few days managed to completely change the situation. He organized the lives of the residents while making wise use of the budget made available to him. All residents were employed and received a salary according to criteria that he established. The education system was upgraded and the military force was strengthened by extensive recruitment of the residents. Halperin was removed from the quarter by the British who prevented his return. He appointed Moshe Rusnak as his replacement. Rusnak continued to act as the district commander, relying on the stable foundation established by Halperin and did his best to carry out the difficult role assigned to him. Halperin continued to hold command positions in the New City until the end of the war and tried to help the Jewish Quarter on his own initiative, while still carrying out his other duties as well. Halperin continued his service as an officer in the regular army after the War of Independence, and after his release, he worked as an educator. He completed a doctoral thesis in the Department of Talmud at Bar Ilan University which was later published as a book.

THE SYNAGOGUES AND THE CAPTIVITY-SIDDUR OF CHACHAM BARUCH AMEDI

Reuven Gafni

While he was being held captive in a Jordanian POW camp, Chacham Baruch Yitzchak Amedi wrote a complete siddur from memory, in preparation for the High Holy-Days of 1948. This siddur would serve him and the members of his congregation - refugees from the Jewish Quarter - in the prayers of the High Holy-Days during their captivity. Our acquaintance with Chacham Amedi, his leadership and activities, both in the years before the War of Independence and after the establishment of the State of Israel, reveals forgotten episodes of the Kurdish community in the Jewish Quarter; Of the struggle of the refugees in the Jordanian captivity; and of the commemoration of the Jewish Quarter and its synagogues in neighborhoods of the new city.

19TH IYAR: THE FORGOTTEN 'YOM YERUSHALAYIM' OF WHEN JERUSAELM WAS DIVIDED

Dotan Goren

Yom Yerushalayim, Jerusalem Day, is a national Israeli holiday and day of remembrance that is commemorated on 28th Iyar. Yom Yerushalayim was instituted in legislation by the Knesset in the "Jerusalem Day Law" (1998) and made it into a national holiday to mark the unification of the city in the Six Days War (June 1967). A significant contribution to the establishment of this day lies in the decision made by the Israeli Chief Rabbinate on January 9th 1968 establishing the 28th Iyar as a day of thanksgiving to God for the miracle and the liberation of Jerusalem on this date.

However, it turns out that during the first years after the establishment of the State of Israel, a "Yom Yerushalayim", fundamentally different was established, following a different decision of the Chief Rabbinate. The Rabbinate decided to mark 19th Iyar (corresponding to May 28th 1948), the day of the fall of the Jewish Quarter of the Old City in the War of Independence. In fact, 19th Iyar became a day of mourning in memory of those who fell in defense of the Jewish Quarter that was destroyed. In this article I would like to discuss the process of the establishment of the forgotten Yom Yerushalayim and how it was manifested during the period that the city was divided (1948-1967).

summaries

HOPING TO SEE YOU SOON

Ora Pikel -Tzabari

On Friday, May 28, 1948, the fighters of the Jewish Quarter laid down their weapons - only after fierce battles showing their determination and bravery. The commander of the Jordanian Legion, Abdullah El Tel, captured 341 prisoners, fighters, and civilians, among them youths, the elderly, the wounded, a doctor and two medics who volunteered to accompany the wounded prisoners to the Umm Al Jamal camp in Jordan. The article follows the lives of the captives in Jordanian captivity mainly through their letters and diaries. Through these letters and the excerpts from the diaries, it is possible to trace the prisoners' difficulties, crises, moments of hope, concern for those left at home, and how they, the prisoners, coped - against all odds.

AVRAHAM HALPERIN

Moshe Erenvald

Avraham Halperin was recruited to the Haganah in 1935, and as part of his training he underwent a squad commanders' course and an officers' training course. Between the years 1943-1945, he served as the commander of the Old City and got to know its residents and the area extremely well.

After the outbreak of hostilities after the United Nation's decision to divide the land, the Jewish Quarter was gradually cut off from the rest of Jerusalem, which made it very difficult for the residents of the Quarter; they began to leave for newer areas of Jerusalem to the point that there was fear that the Old City would be emptied of Jews. The Jewish Quarter was reinforced with more Haganah and Etzel fighters for its protection, but they had difficulty controlling the state of affairs due to their lack of familiarity with the area and the character of its residents.

HOPING TO SEE YOU SOON!